

Від головного редактора

Ярослав Яцків
академік НАН України,
головний редактор,
член Ініціативної
групи
«Першого грудня»

Цей випуск журналу «СвітОгляд» присвячено діяльності членів Ініціативної групи «Першого грудня» (далі – Група), створеної 1 грудня 2011 року. Впродовж восьми років Група оприлюднила ряд звернень та заяв, які охоплюють широке коло духовного поступу держави, її морального й політичного розвитку.

До першої частини цього випуску журналу увійшли аналітичні матеріали та інтерв'ю знаних в Україні експертів із різних сфер життя України. Друга частина випуску містить тексти виступів членів Групи – *Євгена Захарова*, *Йосифа Зісельса*, *Мирослава Мариновича* – та моє вступне слово на засіданні дискусійного клубу «Елітарна світлиця», яке відбулося 30 жовтня 2019 року. У третій частині випуску журналу пропонуємо ознайомитися з декількома публіцистичними статтями на актуальні для нашого життя теми, серед яких йдеться про ідентичність у добу глобалізації, підготовлену *Василем Ткаченком*, про ентропію виборів, зокрема парламентських і президентських, та її зв'язок з фізичними законами природи, формулу якої пропонує *Валерій Швець*, про освіту дорослих, яку обговорює *Лариса Лук'янова*, та про мистецькі надбання видатного українського скульптора *Євгена Прокопова*.

Йосиф Зісельс
Член Ініціативної
групи
«Першого грудня»

У 20-ту річницю Референдуму за незалежність України відомі інтелектуали та громадські діячі створили ініціативну групу «Першого грудня». В основу програмних документів Групи закладена декларація, яка містить базові принципи для об'єднання українського народу.

Заходи ініціативної групи «Першого грудня» проходять у вигляді Національних круглих столів (НКС), які збирають провідних експертів, журналістів, правозахисників, економістів, істориків та громадських діячів.

Наприкінці 2018 року Група неодноразово зверталася до українського суспільства з відкритими листами, де повідомляла про своє бачення ситуації в країні та свої розуміння ієрархії пріоритетів перед президентськими виборами. Передусім у зверненнях говорилося про виклики, котрі стояли перед національною безпекою України, вважаючи цей аспект головним критерієм перед голосуванням. Водночас у тих же документах зверталася увага суспільства і на другу низку проблем, які десятиріччями не вирішуються в Україні. Це – соціальна несправедливість, олігархічна економіка, інституалізована корупція та майже відсутність дієвого діалогу між владою та громадянським суспільством та ін.

Після президентських виборів 2019 року Група звернулася до співгромадян із черговим зверненням, у якому зазначила основні ризики, з котрими Україна зіткнулася в результаті проведених президентських виборів. Після цього членами Групи було запропоновано певний проект, який передбачав на першому етапі створення збірки аналітичних матеріалів на теми змін, що сталися в Україні після президентських виборів, на другому – оприлюднення та обговорення зазначених змін на розширеному зібранні Групи за участю журналістів та експертів-дослідників.

У травні 2019 р. відбулася зустріч членів Групи «Перше грудня» з групою експертів, які погодилися написати аналітичні матеріали за своїми фаховими напрямками. Протягом літа такі матеріали були підготовлені журналістом *Павлом Казаріним*, економістом *Володимиром Дубровським*, війсьним експертом *Денисом Гураком* та філософом і політологом *Володимиром Єрмоленком*. На початку осені разом із головним редактором газети «Форум націй» *Тетяною Хорунжою* були проведені три інтерв'ю з економістом *Олександром Пасхавером*, соціологом *Євгеном Головахою* та публіцистом *Віталієм Портніковим*. Так був зібраний аналітичний матеріал для створення в подальшому відповідної збірки про ситуацію в Україні після президентських виборів 2019 року.

Академік *Ярослав Яцків* – головуючий на засіданнях Групи – слушно запропонував попервах замість збірки зробити спецвипуск часопису «СвітОгляд» із зазначеними матеріалами, з чим усі погодилися. Маємо надію, що читачі «СвітОгляду» з увагою та зацікавленням познайомляться з пропонуваними напрацюваннями. ■

БЕЗПЕКОВІ ВИКЛИКИ УКРАЇНИ В СТРАТЕГІЧНІЙ ПЕРСПЕКТИВІ

Денис Гурак
ст. наук. співроб.
The Potomac Foundation,
м. Вашингтон, США,
голова делегації України
в Промислово-дорадчій групі
НАТО (NATO Industrial
Advisory Group, NIAG)
у 2014 – 2018 роках,
ексзаступник
Генерального директора
«Укроборонпром»
у 2014 – 2018 роках,
м. Київ

1. Візія безпекового майбутнього України

Національна безпека містить у собі всі види безпеки людини і громадянина, суспільства і держави. У демократичних країнах безпека людини є пріоритетною по відношенню до безпеки суспільства і держави. Мета держави – забезпечити гідний рівень життя людей і їх безпеку.

Інакше кажучи, національна безпека – це рівень захищеності життєво важливих інтересів, прав і свобод людини і громадянина, суспільства і держави від зовнішніх і внутрішніх загроз.

В Україні для досягнення такого рівня захищеності необхідні проведення внутрішніх політичних, військових, економічних, соціальних реформ усіх сфер суспільного життя, гармонізації законодавства з правовими нормами та демократичними принципами країн – членів НАТО та ЄС, прискорення трансформації збройних сил України та оборонно-промислового комплексу, проведення реформи в Службі безпеки України, встановлення цивільного демократичного контролю над оборонним та безпековим секторами держави.

Анексія Криму та війна на сході нашої держави чітко окреслили формат співпраці України з міжнародними організаціями та іншими міжурядовими інституціями. Після недотримання країнами-підписантами Будапештського меморандуму основних його пунктів, єдиним шляхом досягнення безпеки для нас залишається поглиблення співпраці з тими структурами, які в безпековому форматі залишаються найвпливовішими на сьогодні в світі.

Таким чином, безпекове майбутнє України – це тісна взаємодія з НАТО з перспективою подальшого вступу в цю організацію. Ця взаємодія розцінюється як невід’ємна складова європейської інтеграції України.

Членство України в НАТО не тільки дасть змогу отримати надійні гарантії безпеки, нейтралізувати загрозу з боку Російської Федерації, повернути територіальну цілісність України, а й відкриє нові економічні перспективи, знизить рівень фінансових ризиків, поліпшить інвестиційний клімат в Україні. А це дасть змогу створити надійну економічну систему, функціонування якої забезпечить високий рівень національної безпеки, зміцнить позиції України у глобалізованому світі через досягнення належної якості життя кожного громадянина.

Високий індекс щастя ООН в Україні має бути ключовим критерієм визначення безпекового майбутнього України.

На яку перспективу планувати?

З огляду на події, які відбуваються в Україні кожні п’ять років, коли при кожній зміні центральної влади радикально змінюється стратегічний курс держави та державні політичні «правила гри», оптимальним строком стратегічного планування є п’ять років.

Військовий парад до Дня Незалежності України. 24 серпня 2018 р.

Цей термін підтверджується і вже прийнятими стратегічними документами. Стратегічною перспективою у сфері національної безпеки вважається строк понад п'ять років.

Довідково: Закон України «Про національну безпеку України» визначає, що планування у сферах національної безпеки і оборони поділяється на довгострокове (понад п'ять років), середньострокове (до п'яти років) та короткострокове (до трьох років). Документами довгострокового планування є Стратегія національної безпеки України, Стратегія воєнної безпеки України, Стратегія громадської безпеки та цивільного захисту України, Стратегія розвитку оборонно-промислового комплексу України, Стратегія кібербезпеки України, Національна розвідувальна програма.

Контекст трансформації суспільства

Національна безпека країни є справою всього суспільства, всіх громадян, а не лише державних органів, як це традиційно вважалося ще за часів Радянського Союзу.

Завдяки подіям, які відбулися починаючи з 2014 року, в Україні пришвидшилась трансформація пострадянського суспільства в громадянське суспільство.

Нові виклики безпеці України породжують симетричні громадські ініціативи, які покликані змінити ситуацію на засадах відкритої комунікації та діалогу. Фактично в більшості сфер, які забезпечують формування порядку денного реформ, діють організації громадянського суспільства.

Активно розвиваються волонтерський рух, громадські ініціативи навколо комплексної підтримки реформ, протидія корупції, допомога армії та вимушеним переселенцям з тимчасово окупованих територій Донбасу та Криму.

Українці все більше усвідомлюють особисту відповідальність та ініціативу, створюють соціальні компанії, кластери та експідприємства, об'єднуються з громадськими активістами.

Чим вища культура громадянського суспільства, тим більше люди потребують тієї форми влади, при якій держава виконує функцію не планування розвитку, а створення системи внутрішньої та зовнішньої безпеки.

Прозорість і відповідальність – це найважливіші питання національної безпеки. Сьогодні суспільство та громадян необхідно активно залучати до здійснення громадянського контролю над системою національної безпеки України в цілому і службами безпеки зокрема.

2. Історичний контекст

Воєнно-політичний стан

З перших днів незалежності Україна доводила свою миролюбність, продовжуючи залишатися позаблоковою. Зрозуміло, що позаблокова, нейтральна держава повинна мати боєздатні збройні сили та оборонно-промисловий комплекс, спроможний забезпечувати потреби армії в сучасному озброєнні та військовій техніці. Натомість, відповідно до рішень військово-політичного керівництва Україна постійно роззброювалася, скорочуючи чисельність особового складу, розпродавала озброєння та військову техніку.

Фінансування державного оборонного замовлення на розробку та закупівлю сучасних зразків ОВТ майже не здійснювалось, як наслідок, не закуповувалось та не постачалось до армії. Застаріле озброєння в кращому випадку модернізувалося, а нове закуповувалося в недостатній кількості. Так, контракт на поставку сучасного українського танка БМ «Оплот» був зірваний через недостатнє фінансування.

Вище військово-політичне керівництво України представляло собою систему тотального, корумпованого, авторитарного режиму, який торгує життєво важливими національними інтересами країни «оптом і в роздріб» для подальшого існування і процвітання олігархічного капіталу. Ключові, життєво важливі для держави і нації рішення приймалися кулуарно, вузьким, часто неконституційним колом представників виконавчої влади і були «закритими» для широкого загалу. Така засекреченість зазвичай виправдовувалась «вищими інтересами» держави і «вимогами національної безпеки».

Схід чи Захід?

Нинішній статус країни-партнера НАТО Україна набула ще в далекому 1992 році.

На початку другого терміну президента **Леоніда Кучми** Україна мала унікальний шанс вибрати шлях євроатлантичної інтеграції, який був зруйнований «касетним скандалом» та акцією «Україна без Кучми».

В результаті Україна на шляху зближення з НАТО виявилася далеко позаду більшості східноєвропейських країн – кандидатів на участь у «другу хвилю» розширення НАТО. Навіть Росія, традиційний противник північноатлантичного союзу, перехопила ініціативу і різко вирвалася вперед, долучившись у результаті своїх дій до процесу розробки і прийняття політичних рішень у НАТО.

Усвідомивши свою стратегічну помилку, українська влада проголосила в квітні 2002 року абсолютно непідготовлене рішення про бажання вступити в НАТО. Однак під час червеного (2002 року) візиту до Києва генерального секретаря НАТО **М. Вернера** Україні ввічливо, але досить твердо пояснили, що вступ у НАТО – для України це довга «марафонська дистанція».

Геополітичний курс України в епоху «пізнього» Кучми все ще не був визначеним. Кінець «багатовекторності» у зовнішній політиці змінився періодом «комплексної біполярності», що мала на той час дві складові: реальну і уявну. Реальна – була орієнтована на Москву, а уявна – на Європу. Декларативно повернувшись на словах обличчям до Європи, Україна впевнено почала інтегруватися в СНД і ЄвроАзЕС. Проросійська економіка неминуче обумовлювала проросійську зовнішню і внутрішню політику і, в

кінцевому підсумку, вела країну до втрати не тільки економічного, але й політичного суверенітету.

Зокрема в 2003 році президент **Л. Кучма** заявив про намір приєднатися до проросійського Єдиного економічного простору – уточнивши, що мова йде «про взаємовигідний договір, який жодним чином не суперечить чітко зафіксованому напрямку на євроінтеграцію». При цьому в 2004 році з кінцевих цілей зовнішньої політики, зафіксованих в українській військовій доктрині, було виключено положення про вступ до НАТО.

З приходом до влади президент РФ **Володимир Путін** почав стратегію фрагментації України, повернення України в межі не тільки Радянського Союзу, а й Російської імперії. З огляду на газові, енергетичні проблеми, Європа, безумовно, тоді була до цього не готова. Протягом періоду формування авторитарного путінського режиму, РФ зуміла створити в Європі велику кількість лобістських структур. Все це призвело до того, що тоді членство України вважали недоцільним.

У 2008 р. Україна і Грузія офіційно подали заявку на членство в НАТО, але ці заяви не привели до надання плану ПДЧ для реальних можливостей вступу в НАТО. Не секрет: ми його не отримали не тільки тому, що не було остаточного консенсусу на внутрішньополітичній арені, а й тому, що багато країн-членів НАТО були проти надання такого плану. Слід зазначити, що і на сьогодні в НАТО немає єдності з цього питання. Правда, керівництво Альянсу пообіцяло в заключній декларації Бухарестського саміту 2008 р., що Україна і Грузія «стануть членами Альянсу», проте уточнення, як і коли це трапиться, вказано не було.

За часів президенства *Віктора Януковича* сектор безпеки й оборони взагалі був підірваний. Збройні сили планувалося скоротити до 60 тисяч, тобто вже тоді було зрозуміло, що йде підготовка до інтеграції України або в конфедерацію, або в якусь іншу форму під егідою Росії.

Ментальний код

Перебуваючи географічно в центрі Європи, Україна в історичному сенсі опинилася на культурно-цивілізаційному розломі по лінії *Схід – Захід*. На її території західноєвропейська та євразійська цивілізації вступають у взаємодію, що відбивається у ментальності українського народу.

Ключовою рисою населення України є різниця в поглядах в безлічі напрямів – економічному, політичному, соціальному, конфесійному, мовному та інших у залежності від місця проживання. Так, значна кількість мешканців південних та східних областей України навіть після п'яти років війни лояльно відносяться до Росії, а частина з них взагалі зацікавлені в поверненні певних територій України в Росію. Деяка частина представників національних меншин, що мешкають у західних областях, нічого не мають проти обміну української державності на «*повернення в Європу*». А серед найчисленнішої частини населення – мешканців Центральної України – панує пасивність, небажання щось вирішувати взагалі та очікування, щоб хтось як-небудь зробив їх життя ситим, комфортним і заможним.

Становище ускладнюється тим, що в суспільстві існують різні конкуруючі між собою тлумачення національних інтересів і національної безпеки різними соціальними групами. Це об'єктивно призводить до соціальної напруженості і конфліктів та знижує загальний рівень безпеки всіх без винятку соціальних груп. Чим, як ми бачимо, дуже влучно і вчасно скористалася Росія в 2014 році.

3. Поточна ситуація

Стратегічна невизначеність

Зараз, як і раніше, країною управляють олігархічні групи, відмінність лише в тому, що старий склад звужений до декількох правлячих корпоративних груп.

Ні шахтарський рух в 1990-ті роки, ні демократичний підйом початку 2000-х, ні обидва Майдани не змогли «*презавантажити*» систему державної влади в Україні. Модель управління державою, яка не створила ефективного конкурентного середовища всередині країни, є загрозою національній безпеці України. Відсутність стратегічних напрямів, пріоритетних завдань економічного, військового та науково-технічного розвитку України, а також невирішеність вимог революцій 1993–2014 років лише загострюють ситуацію і стають ще гострішими й актуальнішими, особливо сьогодні, коли звучать дискусійні заяви людей з оточення нового президента.

Перші декілька місяців його роботи – це надзвичайні очікування українців і незначні починання *Володимира Зеленського*. Десь, дійсно, у президента немає об'єктивних можливостей для змін, а десь він (чи його команда?) поки що не показав свого бачення щодо стратегічного розвитку України. Це і перше засідання РНБО, яке пройшло не з питання Криму та Донбасу, і встановлення миру в країні. Також не було подано законопроектів щодо боротьби з бідністю чи з питань тарифної політики.

Щодо сфери зовнішніх зносин ми почули тільки те, на чому неодноразово наголошувала попередня влада стосовно мінських домовленостей. Зеленський мав колосальну стартову позицію, щоб починати серйозні переговори, свою «*новизну*» в політиці перетворювати в бонуси для України. Але для цього потрібно було пропонувати чітку, нову позицію. Цього поки що не сталося. Натомість була зініційована вкрай дискусійна пропозиція щодо «*формули Штайнмайера*», яка підігривається політичними опонентами із просуванням нарративу про капітуляцію перед Росією. Очевидно, що це не йде на користь країні. І малоімовірно, що Зеленський набирає наразі бонуси. Загалом, це підтверджується падінням рейтингів довіри до президента станом на середину–кінець жовтня, одразу після того, як суспільство неоднозначно відреагувало на «*формулу Штайнмайера*».

Крім того, через відсутність політичного досвіду у Зеленського існує ризик, що з великою ймовірністю реальною владою володітиме тіньове та приховане коло осіб. Також відсутність досвіду суттєво вплинуло на втягування

у скандал з імпічментом Президента США, результатом чого стало зниження рівня зовнішньої довіри до України. Цікавим є той факт, що нині в українському політикумі оновилися розмови про необхідність проведення конституційної реформи – знецінити роль президента, зробивши центром прийняття рішень парламент, а фактичним главою держави – прем'єр-міністра. Для цього у президента треба відібрати ряд повноважень – призначення глав МЗС, Міноборони, СБУ і Генпрокуратури – і залишити йому тільки суто церемоніальні повноваження.

Оновлення позиціонування

Законом України «Про національну безпеку України» визначено, що Стратегія національної безпеки України є основним документом довгострокового планування, яким визначаються основні напрями державної політики у сфері національної безпеки. Стратегія національної безпеки України розробляється за дорученням Президента України протягом шести місяців після його вступу на пост.

Нова влада повинна чітко та ясно заявити про такі важливі принципи своєї політики (деякі вже були оголошені):

1) Російська Федерація є агресором, яка з порушенням усіх норм міжнародного права за допомогою зброї захопила Крим та розпочала війну проти України на Донбасі. Встановлення територіальної цілості України, повернення всіх військовополонених українців – пріоритетний напрямок політики нового Президента;

2) Європейська та Євроатлантична інтеграція – стратегічний зовнішньополітичний курс України. Україна

повинна приєднатися до системи колективної безпеки, а найефективніша система – це Північноатлантичний альянс. Україна має багато елементів, які на даному етапі дозволяють розраховувати на отримання плану дій щодо членства. Безумовно, Україна повинна привести у відповідність своє законодавство. У даному конкретному випадку закон про національну безпеку – це тільки початкова фаза створення базису для правового оформлення всіх заходів, пов'язаних з набуттям Україною стандартів для членства в НАТО і ЄС;

3) Приведення країни у відповідність до всіх вимог щодо вступу до цих міжнародних об'єднань є пріоритетом всіх державних реформ і, разом із розбудовою сучасної сильної армії, – запорукою впевненості України та українців у майбутньому;

4) Розвиток громадянського суспільства та підтримка громадських ініціатив, особливо в сфері безпеки. Система національної безпеки в демократичній державі включає в себе громадські структури як повноправні суб'єкти відносин, оскільки сфера безпеки може бути монополією держави тільки в умовах тоталітарного режиму. У громадянському суспільстві неурядові структури та організації є повноправними елементами системи національної безпеки;

5) Укріплення позицій суспільних і державних ЗМІ, в першу чергу основних державних телеканалів, проведення заходів з «деолігархізації» ключових телевізійних медіа. На п'ятий рік російської агресії в Україні не вирішена проблема функціонування в медіапросторі російських або відверто проросійських ресурсів.

4. Базові передумови та виклики

Геополітична ситуація та майбутні кризи

Сьогодні система міжнародних відносин набуває, з одного боку, тенденції «однополюсності», яка характеризується прагненням США до заняття провідних позицій при вирішенні всіх важливих міжнародних питань, з другого – до «багатополюсності». Зростає вплив таких країн, як Японія, Німеччина та інших, прагнення багатьох регіональних лідерів (Ізраїль, Індія, Іран та ін.) грати на міжнародній арені самостійні ролі.

Крім того, значний військовий і, перш за все, ядерний, потенціал Росії, а також зростання можливостей Китаю зумовлять у найближчі десятиліття істотний вплив цих країн на світові процеси.

Війна на сході України, війни на Близькому Сході, нестабільність і військові конфлікти в Північній Африці, агресивні провокації КНДР, теракти в Парижі, міжнародний тероризм є однозначними симптомами кризи глобальної системи міжнародної безпеки.

Імовірність зростання масштабів та інтенсивності цих конфліктів у кількох частинах світу дуже зросла, виникнення нових зон нестабільності цілком вірогідне, рівень терористичної загрози є досить високим, неоголошена російсько-українська війна стає лише частиною глобальної протистояння.

Небезпечна тенденція може привести до можливості всесвітнього воєнного конфлікту, який може являти собою як повномасштабну війну, так і систему локальних і регіональних конфліктів різного ступеня інтенсивності,

за результатами яких може відбутися формування нового світового балансу сил. Ці процеси супроводжує зміна технологічних укладів. Проривні зміни відбулися в зберіганні та виробництві електроенергії, інформаційних технологіях, біології та медицині, виробництві принципово нових матеріалів, а також у пов'язаних з цим нових воєнних технологіях. Відповідні зміни відбуваються в формах і методах ведення сучасних війн.

Трансформується роль природних ресурсів. Поновлювані джерела енергії стають найбільш швидкозростаючими енергоресурсами, зростає вага людського, насамперед інтелектуального, ресурсу. Все це відбувається на тлі глобальних кліматичних змін, зростання кількості і масштабів природних катаклізмів. У цьому контексті влада в Україні повинна чітко та своєчасно визначати зовнішні та внутрішні виклики національній безпеці України з метою забезпечення своєчасного реагування, локалізації та нейтралізації загроз державі, суспільству, людині.

Управління державою

Сучасні геополітичні виклики вимагають мобілізації ресурсів як суспільства, так і держави, ведення більш активного діалогу з західними країнами, активного створення нашої внутрішньої і зовнішньої політики та неухильне просування у напрямку європейської та євроатлантичної інтеграції. У цих умовах найвищим національним пріоритетом є подальше зміцнення сектора безпеки і оборони. Під час зовнішньої агресії розвиток Збройних сил, Національної гвардії, Служби безпеки України, правоохоронних і розвідувальних органів є умовою виживання незалежної України та її прогресу.

Військова реформа повинна забезпечити повну відмову від російсько-радянського ставлення до солдата як до гарматного м'яса і впровадження головного принципу НАТО – важливість збереження життя військовослужбовців при виконанні бойових завдань. Водночас необхідно посилити демократичний цивільний контроль за сектором безпеки і оборони України. Ключове завдання подальшої реалізації реформи системи національної безпеки і оборони полягає у розвитку оборонного потенціалу безпеки держави.

Стан Збройних сил

За роки незалежності українські Збройні сили постійно реформували, декларуючи при цьому цілком зрозумілі завдання щодо оптимізації чисельності і підвищення боєздатності відповідно до економічних можливостей держави і спектра сучасних військових загроз.

У результаті багаторічних реформ українська армія виявилася не готова до військової агресії з боку недавно братньої і, як неодноразово декларувалося, дружньої держави – Російської Федерації. Тобто реально відбувалися не реформи, а руйнування військової організації України та її базового елементу – Збройних сил.

Вважається, що війна – це двигун розвитку збройних сил, оборонно-промислового комплексу. За 5 років російської агресії в Україні практично була створена професійна армія. Тільки за останні два роки ЗСУ підписали контракти з 130 тис. військовослужбовців – це люди, які вже воювали, вмотивовані, досвідчені, пройшли підготовку, зокрема з партнерами із США, Канади, Великобританії.

За 4 роки фінансування Збройних сил України досягло рекордної цифри – у 2018 році Міноборони отримало бюджет у 83,3 млрд грн. Загалом витрати на Збройні сили України сьогодні становлять майже 3 % ВВП. Так, у 2019 році на потреби оборони і безпеки було виділено 212 млрд грн, а у 2020 році заплановано 245,8 млрд грн (5,45 % ВВП, а саме 3 % і 2,45 % на оборону і на безпеку відповідно). Одна із найголовніших змін у ЗСУ – озброєння. Особливо значення має використання зброї вітчизняних оборонних підприємств. Хоча до закінчення реформи в українській армії ще далеко, Україна вже по праву може пишатися прогресом в оборонній сфері.

5. Стратегічний аналіз стану України на сьогодні

Сильні сторони (Strengths)

- Україна – одна з найбагатших країн світу по природних ресурсах. У сучасних цінах її природні ресурси оцінюються більше 15 трлн доларів;
- унікальне географічне і геополітичне положення;
- найбільша територія серед Європейських країн;
- чисельність населення майже 42 млн осіб;
- високий рівень освіти українців (вищу освіту мають понад 50 % населення України);
- формування громадянського суспільства, поява різноманітних громадських ініціатив;
- величезний економічний потенціал України;
- значний споживчий ринок;
- високотехнологічна переробна промисловість;
- членство в СОТ, перспектива Асоціативного членства в Євросоюзі і інтенсифікація співробітництва з НАТО, що дають можливість отримати доступ до ринків, технологій і стандартів державного управління.

Слабкі сторони (Weaknesses)

- Діюча пострадянська чиновницька-олігархічна система державного управління;
- одна з найслабших економік світу (ВВП 2017 року близько 112,2 млрд дол. США).

Країни – члени НАТО
та Україна

- значний зовнішній державний борг. У 2019–2020 роках – рекордні виплати за держборгом;
- українці – найменш платоспроможні покупці серед жителів Європейських країн;
- високий рівень безробіття, як наслідок – велика кількість «заробітчан»;
- корупція, яка діє в усіх сферах життя, як пересічного українця, так і найзаможнішої частини населення, блокує ефективний соціально-економічний розвиток України;
- низька рентабельність економіки України, яка характеризується високим ступенем зносу основних фондів і вкрай низькою продуктивністю праці;
- скорочення частки малого та середнього бізнесу в структурі ВВП України;
- значне зменшення середнього класу (менше 10% від населення України), який є в розвинених країнах найбільш платоспроможною частиною населення і гарантом демократичного розвитку держави;
- зневіреність більшої частини українського суспільства у своїх можливостях змінювати країну;
- радикальні зміни стратегічного курсу держави, в зв'язку зі зміною влади, як наслідок, відсутність довгострокового бачення шляху розвитку України;
- слабка роль України в зовнішньополітичній сфері;
- втрата наукових шкіл в Україні, наукових досліджень і розробок, особливо в оборонно-промисловому комплексі.

Можливості (Opportunities)

- інтеграція України до ефективних міжнародних економічних (Європейський Союз) та безпекових (НАТО) структур;
- зміна чиновницько-олігархічної системи на сучасну систему суспільних відносин;
- формування громадянського суспільства і його перетворення на повноправного суб'єкта державного управління;
- розробка довгострокових програм розвитку України;
- щорічне динамічне зростання економіки України, підвищення доходів українського населення і, відповідно, підвищення рівня і якості його життя;
- реформування силових структур, Збройних сил та оборонно-промислового комплексу;
- поява нових високотехнологічних, високорентабельних підприємств, створення нових робочих місць та повернення висококваліфікованих спеціалістів в Україну;
- розвиток споживчого ринку в Україні;

- створення сприятливих умов для іноземних інвесторів;
- розвиток малого і середнього бізнесу;
- розвиток інфраструктурних проектів;
- створення нових робочих місць та повернення трудових мігрантів додому.

Загрози (Threats)

- зміцнення старої «олігархічної» моделі управління державою;
- різниця в поглядах українців з різних напрямів – економічних, політичних, соціальних, конфесійних, мовних, та ін. та, як наслідок, наростання напруженості всередині країни;
- загроза дефолту в Україні з подальшим переходом України під зовнішній протекторат;
- посилення втручання зовнішнього агресора у внутрішні справи України, який намагатиметься і надалі де-стабілізувати соціально-економічну ситуацію в країні;
- високий рівень мілітаризації частини населення України, що отримали досвід бойових дій на Сході України, який у поєднанні з поствійськовим синдромом може призвести до непередбачуваних наслідків;
- збільшення еміграції з країни молоді та кваліфікованих спеціалістів;
- зростання зовнішнього державного боргу;
- глибока зношеність основних фондів державних підприємств, їхній незадовільний технічний стан, що може спровокувати техногенну катастрофу;
- екологічні проблеми в Україні, що загрожують перерости в екологічну катастрофу.

PESTLE-аналіз (покроковий аналіз)

P (Political) Політичні фактори.

Україна – унітарна демократична парламентсько-президентська республіка, має багатопартійну політичну систему. На даний час можна констатувати, що в Україні відсутня стійка партійна система. Партії не відображають політичних вимог суспільства, не мають чітких та зрозумілих довгострокових програм дій щодо розвитку держави. Передвиборчі проекти формуються під парламентські вибори. Місця в партійних виборчих списках мають характер товару, тобто продаються.

За таких умов імовірність попадання до приходних частин партійних списків знаходиться у прямій залежності від наявності необхідного фінансового ресурсу.

Репетиція військового параду до Дня Незалежності України. 21 серпня 2018 р.
Фото Олександра Смеричанського

У результаті виборці розчарувалися у більшості партій та голосують на виборах за іншими принципами (за геополітичними вподобаннями (Схід–Захід), особистими симпатіями (подобається/не подобається кандидат) тощо.

E (Econotical) Економічні фактори

Україна має розвинену економіку, але не кожна її галузь може бути цікавою зовнішньому світу. За результатами проведеного аналізу можна визначити дев'ять кластерів економіки, з якими Україна може бути цікавою та інтегруватися у міжнародну кооперацію:

Аграрний комплекс. Його лідерство абсолютно обґрунтовано, тому що на 0,5 відсотках території земної кулі, які займає Україна, зосереджено понад 20 відсотків світового чорнозему. Але виробляти продукти сировинного характеру і продавати їх вважається недоцільним. Потрібно виробляти продукти з високим ступенем переробки та високою доданою вартістю;

Оборонно-промисловий комплекс. ОПК, особливо після початку війни на сході, мобілізувався, перебудувався і зараз показує кращі показники;

Інформаційно-комунікаційні технології. У частині людського капіталу, добре підготовлених програмістів і математиків Україна може конкурувати з найбільш розвиненими країнами;

Покрокове керівництво та створення нових речовин і матеріалів. Тут збереглися наукові школи, потужні лабораторії, підприємства, які розвиваються на основі якраз цього типу технологій;

Зелена енергетика, яка все більше і більше заміщуватиме вуглеводні так звані «чистими джерелами»;

Високотехнологічне машино- та приладобудування. До цієї галузі відноситься космо- й ракетобудування, авіабудування, турбобудування, суднобудування, верстатобудування. Тут Україна зберегла великий потенціал, але цей кластер не такий ефективний порівняно з іншими через значні втрати зовнішніх ринків та великий знос основних фондів;

Транзитна інфраструктура. Україна з огляду на географічне положення має бути «шовковим шляхом» між Сходом і Заходом.

Науки про життя. Сюди відносяться біомедична інженерія, фармація, клітинна медицина, тобто усі ті науки, які підвищують якість і тривалість людського життя.

Туризм. Київ, Одеса, Кам'янець-Подільський, Львів, Карпати... Не вистачає якісного менеджменту, сервісу і, безумовно, інфраструктури.

S (Social-Culture) Соціально-культурні фактори

Трагічні події останніх п'яти років суттєво змінили відношення практично всього населення України до питань забезпечення безпеки держави.

Після 2014 року пройшли глобальні зміни українських громадських настроїв. На сьогодні (дані станом на червень 2019 року), за даними Київського міжнародного інституту соціології, в разі референдуму з питання вступу в НАТО 44,2 % жителів України проголосували б «за», 30,3 % проголосували б «проти». Таким чином, 59,3 % українців, які б узяли участь у референдумі, проголосували б «за» вступ до НАТО.

З приводу вступу до Євросоюзу голоси, згідно з цим же соціологічним дослідженням, розподілилися б так – 49 % за приєднання до ЄС, 12,9 % продовжують підтримувати приєднання до Митного союзу Росії, Білорусії, Казахстану, Киргизії і Вірменії, а 27,3 % вважають, що Україна повинна розвиватися незалежно, не входячи ні в одне з цих об'єднань.

Зростання підтримки членства в Альянсі відбувалося на тлі розчарування в ідеї позаблоковості та військового союзу з Росією та іншими країнами СНД.

T (Technological) Технологічні фактори

На даний час Україна зберігає потужний інтелектуальний потенціал, який здатний до генерації наукових ідей світового рівня, має сильні наукові школи з кібернетики, математики, інформатики, фізики, хімії, медицини, ядерної фізики, радіоелектроніки, біотехнології, розробки нових матеріалів, інформаційних технологій, засобів зв'язку та телекомунікацій.

Україна входить до вісімки країн світу, які спроможні забезпечити повний цикл проектування та виробництва

авіакосмічної техніки, до п'ятірки країн світу з повним циклом виробництва танків та до десятки найбільших суднобудівних країн світу.

В Україні розвинуті також інші високотехнологічні галузі промисловості, зокрема виробництво важкого машинобудування, енергетичного устаткування, приладобудування.

L (Legal) Правові фактори

Правосуддя в Україні здійснюється винятково судами. Юрисдикція судів поширюється на всі правовідносини, що виникають у державі. Система судів загальної юрисдикції в Україні будується на принципах територіальності і спеціалізації, а також інстанційності.

На практиці судова система України за своєю суттю є продуктом радянської судової системи. Останні два роки здійснювалися спроби провести реформи судової системи, які на думку багатьох експертів сьогодні провалені. Оновлення судової системи не відбулось, а судді досі підзвітні олігархічним або політичним кланам, а не суспільству.

E (Environmental/Ecological) Екологічні фактори.

Основними центрами зосередження екологічних проблем з кінця ХХ ст. в Україні були високоурбанізовані райони, міські агломерації та великі промислові центри. Основними забруднювачами були промислові підприємства. Майже 1/4 частина шкідливих викидів промислових підприємств не уловлювалася і потрапляла в атмосферу без очищення.

Значний промисловий комплекс, відсутність дієвого екологічного законодавства та відсутність превентивних заходів з кожним роком дедалі більше підвищують ймовірність настання екологічних катастроф різного роду з їхніми наслідками.

Найнебезпечнішими за останні роки залишаються Донецька та Луганська області, які є зонами надзвичайно високого ступеня ризику появи техногенних аварій з великою кількістю загиблих та потерпілих. Тривожна ситуація також в Одеській, Херсонській, Сумській областях, що пов'язано з високою транспортною аварійністю в цих регіонах.

6. Потенційні сценарії розвитку

1. Варіант, якщо б при владі залишився Порошенко...

Петро Порошенко увійшов би на другий термін в умовах не кращих, ніж були в 2014 році.

На сьогодні активні бойові дії на Донбасі не ведуться, система влади знаходиться в більш-менш робочому стані, проте команда розсипалася прямо перед виборами. Більшість виборців не сприймали Порошенка і не вірили, що він міг би бути переобраний на другий термін. Він не мав достатньої підтримки крупного бізнесу (олігархи), а підтримка Заходу була обмеженою через недовіру, і тим не менше здійснювалася на мінімально необхідному рівні для підтримки стабільності держави. Але ж у 2014 році Порошенко зміг опанувати ситуацією! Ймовірно, Порошенко у разі отримання перемоги на виборах намагався би знайти можливість примирення з народом, політичним класом і Заходом. У будь-якому випадку у Порошенка був би час помститися зрадникам, створити нову команду.

За ініціативи Петра Порошенка Верховна Рада прийняла конституційні зміни, якими був закріплений курс на повноцінне членство України в НАТО і ЄС. За активної участі президента почали створювати Православну церкву України, а УПЦ МП почала втрачати свою силу. За підтримки Порошенка Київ відмовився від «Великого договору» з Російською Федерацією.

Молодь тримає прапор Євросоюзу з гербом України на Майдані Незалежності в Києві.
30 жовтня 2013 р. Фото Сергія Супинського /AFP

Тому, очевидно, в разі обрання Порошенка на другий президентський термін ми були б свідками не тільки руху України до Європи, а й продовження нинішньої політики щодо РФ, політики подвійних стандартів – гучних політичних заяв і тихої торгівлі з агресором. Крім того, партнерам України було б спокійніше, якби в результаті президентом залишився Петро Порошенко – його політику і в Берліні, і в Парижі, і в Вашингтоні принаймні могли передбачити.

Проте Росія, імовірно, не визнала б результати виборів, якщо на них перемогла би «*партія війни*» (за їхньою термінологією) в особі Порошенка. Тим більше, що Київ сам дав Москві формальний привід зробити це, не допустивши російських спостерігачів. У Москві майже відкритим текстом говорили, що у разі приходу Порошенка на другий термін вважатимуть себе вільними від будь-яких зобов'язань щодо Києва, в тому числі й щодо дотримання кордонів, які були прописані у «Великому договорі».

Таким чином, у разі, якщо Порошенко залишився би на посаді президента, загострення відносин з Росією було б дуже ймовірним. Крім того, можливий ще один аспект, ймовірність якого не дуже велика, але його також необхідно враховувати та оцінювати. Перемога Порошенка в другому турі могла б стати фактором серйозної дестабілізації обстановки в країні. Це могло б запустити гострий громадянський конфлікт і навіть (за умови фінансової підтримки зацікавлених сторін зсередини країни та ззовні) викликати новий Майдан. На тлі дестабілізації й погіршення відносин з Росією остання могла б спробувати втрутитися в українську кризу.

2. Якщо при владі став Зеленський...

Враховуючи тенденції та перші кроки Зе-команди, в експертному середовищі вже сформувались такі сценарії подальшого розвитку ситуації:

Реалістичний сценарій.

Володимир Зеленський не зможе задати власний курс руху країни та, по суті, буде по інерції продовжувати рухатися по нинішніх рейках, дедалі більше розгойдуючись на ходу.

Максимально проявляться такі слабкі сторони Зеленського, як відсутність компетентної команди та чітко означеного бачення розвитку країни. Через це не буде зрозумілим загальний вектор руху.

У зовнішній політиці новий президент також може бути слабким. Зради збереження підтримки на сході країни він не робитиме акцент на вступі країни до НАТО. Проте й закривати контакти з Альянсом не наважиться.

Україна (разом із Грузією та Молдовою) залишиться в нинішній «геополітичній сірій зоні», отримуючи поступову підтримку Заходу. Зовнішня допомога у формі фінансової підтримки, співпраця або надання зброї при цьому розглядається як «відволікання від вирішення реальної проблеми».

У рамках цього сценарію Україна змушена покладатися лише на власні сили та самостійно зміцнювати свою обороноздатність. У протилежному випадку існує реальна загроза саме існуванню України як незалежної держави.

Однак не варто забувати, що розробка лише цієї моделі майбутнього кінцевим підсумком призведе до збереження небезпечного стану, коли Європа має на своїй території неконтрольовану ситуацію з неадекватним гравцем – Росією.

У цій ситуації дієвим може стати стандартний формат безпеки, який США пропонує окремим країнам-партнерам, які не є членами НАТО – статус Основного союзника поза межами НАТО. Він включає співробітництво у галузі безпеки, яке передбачає підписання пакту взаємної оборонної допомоги з Вашингтоном. Наприклад, такий формат діє з Південною Кореєю.

Відносини з Росією навряд чи зміняться. Очевидно, новий президент має намір вибудовувати стратегії, нейтральні у своїй суті. Тобто такої військової бравої риторики, як при Порошенку, не варто очікувати, – Зеленський усіляко уникатиме зустрічі з Путіним.

Якщо нічого не зміниться і американський Білий дім продовжить «кураторство» офіційного Києва, все залишиться по-старому, знизиться лише керованість процесами. Поки в країні діє програма МВФ, економіка не наражатиметься на потужні потрясіння. Хіба що загальмується її й без того скромне зростання. За сценарієм «*Слабкий президент*» продовжиться доларизація української економіки.

Песимістичний сценарій.

Новообраний президент Володимир Зеленський почне хапатися за різні реформи, але ні в чому не досягне успіху. Це буде хаотичний рух скрізь і в нікуди, що для країни, яка потребує реформ, дуже небезпечно.

Через недосвідченість президент Зеленський потрапить у пастку бюрократичних процедур, у яких застрягне на місяці. Підсумком стане «*бюрократичне болото*».

Зовнішня політика: Росія та Захід укладуть компромісне рішення щодо України, ключовою позицією якого стане закріплення її позаблокового статусу.

Росія може почати агресивно діяти на Донбасі і, зірвавши нинішнє перемир'я, перейде в атаку. Зупинити Кремль зможе лише зовнішній тиск.

Москва почне шантажувати офіційний Київ ескаляцією конфлікту на сході, пропонуючи «мириться» на її умовах.

У процесі перемовин Путін переконає Зеленського ввести в «ЛДНР» миротворців (за участю росіян) і надати «республікам» автономію, а також закріплення позаблокового статусу України.

Необхідно відзначити, що цей сценарій має досить багато прихильників і в Росії (що очевидно), і на Заході, і навіть в Україні.

Довідково: *Передвиборна програма політичної партії «Опозиційна платформа – За життя», яка отримала друге місце на виборах до парламенту, містить положення про надання автономії республікам Донбасу, забезпечення активного нейтралітету України у військово-політичній сфері та неучасть в будь-яких військово-політичних союзах.*

Теоретично, Україна була б найбільш зацікавлена «у стабільному, всебічному та справедливому мирі з Росією», але без суттєвих змін в зовнішньополітичних пріоритетах Кремля це не можливо. Очевидно, що в обмін на будь-які реальні кроки з вирішення українського питання, Москва вимагатиме поступок від Заходу у формі остаточного виключення ймовірності членства України в НАТО та ЄС.

При цьому закріплення позаблокового статусу України цілком укладається у концепцію «*Україна – держава, що не відбулась*». Тема України як *failed state* завжди була акту-

альною серед російських науковців, що свідчить про те, що ярлик *failed state* виникає з політичних та військових мотивів і є елементом інформаційної війни проти України.

У економічній сфері, якщо «група Приват» реально почне «повертати» собі власність, включно з «Приват-Банком», це зруйнує позитивний імідж країни в очах зовнішніх партнерів. І залучення коштів в економіку від провідних фінансових інститутів світу зійде нанівець.

За умов такого результату подій припиниться і співпраця з МВФ, а це означає дефолт. У цьому році на обслуговування боргів уряд виділив 400 млрд грн, але пік виплат за зовнішніми позиками припаде на 2020 рік. Без допомоги Фонду з цим навантаженням економіка країни не впорається. Зеленський достроково залишає посаду глави держави. Економіка прямує до дефолту. У країні повторюється ситуація перших постмайданних тижнів, коли влада опиняється в руках більшості у Верховній Раді, а відносна стабільність з'являється лише з обранням нового президента.

Оптимістичний сценарій.

Володимир Зеленський може виявитися ефективним і рішучим реформатором.

Підставою для оптимізму є думка людей, які особисто знайомі з Зеленським. Вони оцінюють його як порядну людину з гігантською працездатністю та вмінням тримати слово. На їхню думку, мотивація приходу Зеленського до влади – не для того, щоб стати мільярдером.

У зовнішній політиці Зеленському вдасться домовитися із Заходом про нову і більш розширену підтримку в протистоянні з Росією.

Україна отримає план дій щодо членства в НАТО, успішно його виконає та повноцінно інтегрується в Альянс, а також вступить до Євросоюзу.

Приєднання України до НАТО – це найкращий спосіб гарантувати національну безпеку України.

Хоча Європейський Союз і не військово-політичне об'єднання, повноцінний вступ до нього також значно підвищує безпекову складову країни-члена ЄС. Національне законодавство і система державного управління будуть приведені до європейських норм.

У разі вступу України до Євросоюзу вона настільки сильно інтегрується в Європу, що стане нерозривною її частиною, а це зробить нашу державу тісним геополітичним союзником усіх інших країн Євросоюзу. Таким чином цей крок значно б покращив стан справ у сфері безпеки та обороноздатності.

Хоча вступ до Євросоюзу і не вирішує проблем з Росією, але дає можливість інтегрувати національну економіку у світову та стати повноцінною частиною світового суспільства.

Україна перетвориться з об'єкта геополітики на повноцінний суб'єкт, що значно підвищить її здатність самостійно протистояти Росії з одного боку, а з іншого – значно послабить позиції останньої.

Жодних особливих преференцій від влади *Коломойський* і Ко не отримують, продовжуючи самотужки вести судову тяганину навколо справи «ПриватБанку».

За перших успіхів Президента в країну можуть надійти інвестиції. Ціни на сировинні товари збільшаться, тому вже наприкінці 2019-го можна буде очікувати відновлення зростання економіки.

Якщо парламент проведе запуск податку на виведений капітал з 2020 року, то можна буде очікувати початку прискорення зростання економіки. А успішна робота команди Зеленського на антикорупційному фронті спровокує прихід іноземних інвестицій, що стане запорукою розквіту для економічних показників.

Треба зазначити, що всі сценарії мають право на життя. Всі вони не надають оптимізму, і хоч перший варіант видається більш вірогідним, але більш за все він виявиться тупиковим, тому що в цій ситуації Росія не очікувано може розпочати ескалацію конфлікту на сході.

Якщо влада не визначить довгострокових пріоритетів, а лише гаситиме локальні пожежі, країна у найближчому майбутньому приречена на консервування кризи, а у довгостроковому прогнозі 2030 року навіть на «чужу суб'єктність» чи «дезінтеграцію».

Резюме

Результати виборів 2019 року в Україні показали, що проблема кадрів у сфері державного управління, а точніше відсутність кадрів, які зорієнтовані не на власне збагачення, а зацікавлені та спроможні провести реформи в Україні та мають державницьку позицію, залишається актуальною, мабуть, протягом усього періоду незалежності.

Починаючи з 2000-х років державна машина давала збої стільки разів – і в політичному, і в економічному, і у військовому плані, – що тільки лінивий не звинувачував хоча б когось із представників влади у непрофесійності.

І дійсно, чиновницько-олігархічна система державного управління створила таку ситуацію, коли люди, професіонали в своїй справі, які хотіли та могли проводити реформи та ламати діючу систему державного управління, розчаровувались в діях влади та звільнялись.

Кадрове забезпечення, особливо в сфері безпеки, це болюча проблема, і вочевидь це питання стало дуже гострим і помітним тільки у 2014 році, коли виявилось, що не стільки нікому воювати (добровольці і волонтери цьому підтвердження), скільки нікому приймати чіткі, швидкі, а інколи і непопулярні рішення та нести повну відповідальність за ці рішення.

Спроби подолати проблему кадрів, запрошуючи на державну службу іноземних фахівців, а також представників із бізнесу, особливо керівників та власників, не дали системного результату. Ці рішення – латання дірок, тактичні заходи, які тимчасово полегшують ситуацію, але жодним чином не знімають питання в стратегічному плані.

Особливо яскраво це проявляється в армії, де закладає чітка ієрархічна структура. Незважаючи на існування де-юре так званої системи «планування кадрового росту», нагорі структурної ієрархії з'являються не дуже професійні, але ініціативні та досвідчені спеціалісти. В таких умовах часті випадки, коли спеціалісти не бачать для себе перспектив на обраному полі діяльності, і система управління втрачає досвідчених спеціалістів, що не йде їй на користь.

І сьогодні чиновницька ієрархія в сфері безпеки і оборони – це болото, в якому дуже мало чесних і професійних людей.

Саме тому політична воля і лідерство на всіх ланках системи є вирішальними факторами, які дозволили б якісно її змінити. Це особливо важливо для безпекової сфери, де від якісних кадрів на даному етапі залежить існування держави. ■

«ЗЕЛЕНА» ЕКОНОМІКА:

ЩО МОЖЕ ЗРОБИТИ ДЛЯ ЕКОНОМІКИ НОВИЙ ПРЕЗИДЕНТ УКРАЇНИ І ЧОГО ВІН ЗРОБИТИ НЕ ЗМОЖЕ

Володимир Дубровський
старший економіст,
експерт
CASE Україна,
м. Київ

ПЕРЕДНЄ СЛОВО

Будучи кандидатом у президенти, **Володимир Зеленський** уникав конкретних обіцянок та заяв, які б обмежували його майбутню політику. Його програма містила обмаль конкретики в галузі економічної політики. Від однієї з передвиборних обіцянок – реформи корпоративного податку із заміною податку на прибуток податком на виведений капітал – новообраний президент уже фактично відмовився, пославшись на поки що негативну позицію МВФ. Натомість на перший план наразі почався нічим не виправданий наступ на спрощену систему оподаткування. Головний ідеолог президентської команди **Руслан Стефанчук** публічно говорить про «лібертаріанську» налаштованість президента, а сам В. Зеленський обіцяє виконати більшість пріоритетних завдань бізнесу у сфері лібералізації економіки. Насправді він поки що тільки доручив управлінню СБУ посилити боротьбу з контрабандою та іншими економічними злочинами. Тому для відповіді на запитання про економічні наслідки президентських виборів варто аналізувати не стільки обіцянки, заяви та дії (яких наразі бракує, бо надто мало часу минуло), а радше об'єктивні умови, обмеження та процеси разом із наявними інтересами та спроможностями.

РАМКОВІ УМОВИ

Україні вдалося відновити економічне зростання попри тліючий військовий конфлікт на Сході та глибоку кризу, спричинену переважно хижацькою та грабіжницькою політикою уряду Януковича–Азарова. Проте нинішній стан економіки не влаштовує ані суспільство, ані амбітну молоду команду. Метою є т. зв. «*економічний прорив*» із виходом на траєкторію стійкого та швидкого зростання. Однак сьогоденні обставини накладають доволі суворі рамки на методи досягнення цієї мети. Помислимо: за рахунок чого міг би відбутися такий «прорив»? Насамперед треба одразу відкинути ідею «*розвитку внутрішнього ринку*» як драйвера зростання економіки: відповідна ліва економічна теорія («*теорія залежності*»), що була популярна півстоліття тому, завела латиноамериканські країни у глухий кут; натомість усі, без винятку, приклади «*економічних див*» базувалися на експортно-орієнтованій стратегії відкритої економіки. Для цього є очевидні макроекономічні причини: внутрішній ринок може зростати тільки відповідно до підвищення доходу від економічної діяльності, натомість зовнішній є практично неосязним. У випадку України він перевищує вітчизняний більш ніж у 720 разів!

Але індустріалізація, за рахунок якої відбувалися майже усі попередні «дива» (окрім Ірландії та частково Італії) як шлях наздоганяючого зростання, залишилася у XIX–XX століттях.

Світовий економічний форум від початку побудови рейтингу глобальної конкурентоспроможності у 90-х роках минулого століття базував свою методологію на теорії етапів розвитку *М. Портера*, де чільне місце відводилося розвитку за рахунок інвестицій у фізичний капітал, що зазвичай асоціюється з індустріалізацією. Але починаючи з минулого року він змушений був змінити усталені підходи, тому що в сучасному світі бідні країни вже не зможуть наздогнати багаті за рахунок дешевої робочої сили, яка раніше приваблювала інвесторів і в разі збільшувала свою продуктивність за рахунок принесених ними засобів виробництва. Сучасні роботизовані виробництва («Індустрія-4.0») саме і виграють тим, що їх можна створювати безпосередньо біля споживачів – у багатих країнах. Ці виробництва є капіталомісткими, отже захист прав власності і, відповідно, доступність фінансування для них важливіші за вартість робочої сили, – а це є перевагою саме розвинених держав. Наша ж країна у цьому питанні пасе задніх: 110 місце з 125 країн за індексом захисту фізичних прав власності IPRI, та й взагалі Україна має найгірші показники саме за тими індикаторами, які найбільше важили у застарілій вже фазі «інвестиційного зростання», тому давно стало зрозумілим, що в конкуренції між дешевими азієцькими робітниками та роботами наша країна не має шансу.

Більше того, принаймні до повного та довгострокового врегулювання відносин із Росією (що само по собі неможливо, принаймні доки її лідером залишається *Володимир Путін*, а скоріше за все – і на довший термін), Україні не варто розраховувати на масований приплив прямих іноземних інвестицій, який став потужним локомотивом зростання у наших західних та південно-західних сусідів під час підготовки до вступу їх до ЄС. Та й вітчизняні інвестори навряд чи поспішатимуть – буде добре, якщо хоча би підтримуватимуть свої нинішні активи у робочому стані. Це зазвичай пояснюють, насамперед, поганим інвестиційним кліматом.

Проте, навіть якщо б Україна зробила найкращі умови для інвестування в основні фонди, ризик їх фізичного знищення в результаті військового конфлікту буде забороняючим для масованих довгострокових вкладень. До цього додається також внутрішньополітична нестабільність, яку знову-таки навряд чи вдасться подолати як із об'єктивних причин (Україна зараз переживає справжню революцію, і це процес не на одне десятиліття), так і через цілеспрямоване розхитування ситуації методами «гібридної війни» з боку Російської Федерації. Зауважимо, однак, що описані проблеми стосуються насамперед фізичного капіталу, який є основою промислового розвитку; людському капіталові та нематеріальним активам ці ризики загрожують набагато меншою мірою. Тому для постіндустріальних галузей несприятливий підприємницький та інвестиційний клімат (особливо слабкий правовий захист) є не тільки найбільшою на сьогодні, але і взагалі головною перешкодою для інвестицій. Отже саме тут покращення умов для інвестування буде давати найбільшу безпосередню віддачу.

Бюджетні вливання як локомотив зростання на заміну приватних інвестицій – це суто утопічна ідея, до того ж корупційно-вразлива, якою б привабливою вона не виглядала для прихильників державного втручання. Будь-який уряд чи президент знаходяться у певних (і доволі жор-

стих у нашому випадку) макроекономічних рамках. Зокрема, на фіскальному рівні бюджет України повинен мати первинний профіцит, аби скорочувати державний борг, який залишатиметься фактором ризику ще на багато років, а його обслуговування лежатиме важким тягарем на економіці. Водночас неможливо скільки-небудь швидко скоротити державні соціальні витрати, бо основна їх частина – це пенсії (більше 10 % ВВП), а витрати на оборону та безпеку треба тільки нарощувати. З іншого боку, намагатися надалі збільшувати податкові надходження (і без того завеликі) як для бідної країни з неефективною державною владою означає надалі збільшувати тіньову економіку та пригнічувати таке бажане зростання. Отже, податковий тягар треба, навпаки, зменшувати за найменшої можливості.

Україна може дозволити собі тільки дуже помірний зовнішньоторговельний дефіцит, оскільки значного припливу капіталів в осяжному майбутньому не очікується, при цьому треба виплачувати борг (разом це означає в кращому разі невеличкий позитивний баланс рахунку капіталів), а скільки-небудь значна девальвація гривні є політично неприйнятною, до того ж вона знов підвищила би співвідношення боргу до ВВП, відтак і вартість його обслуговування. За цієї ж причини, до речі, несерйозними виглядають заклики до дефолту за зовнішніми зобов'язаннями, надто перед МВФ (та відповідні побоювання). Необхідно мати на увазі, що Україні конче потрібна підтримка країн Заходу у протистоянні з Росією, а дефолт гранично ускладнив би надання такої підтримки. Президент Зеленський неодноразово публічно спростовував відповідні закиди.

Більше того, два найближчі роки Україна не зможе обійтися без підтримки МВФ у погашенні своїх боргових зобов'язань. Діюча програма співпраці з Фондом є також маяком для приватних інвесторів та кредиторів, а двостороння міждержавна допомога та кредити зазвичай напряду прив'язані до неї. За відсутності діючої програми співпраці з МВФ гроші на часткове погашення боргів попередніх років можна залучити тільки під захмарні відсотки (десять та більше), які перевищують темпи зростання. Відтак утворюється ефект «снігової кулі», і борг починає зростати попри усі намагання його поступово гасити. Цього не можна допустити, отже розрив з МВФ у стилі «президента Голобородька» з відомого серіалу – це теж утопія.

Треба також зважати на те, що не усі вимоги МВФ є однаково добре продуманими та адаптованими до умов України, до того ж Фонд є дуже консервативною і бюрократизованою організацією. Тому для того, аби робити справжні реформи, доводиться вести експертний діалог, часом у жорстких дискусіях, як це робили реформатори в інших країнах, зокрема в Грузії. Проте необхідність дискусії не означає, що вдасться переконати МВФ відмовитися від базових речей, таких, як відповідальна фіскально-монетарна політика, плаваючий валютний курс тощо, хоча б тому, що ці речі потрібні нам самим – це необхідна (хоча й недостатня) умова здорового та стійкого зростання економіки. Так само не мають шансів на втілення наміри (якщо вони і були) штучно знизити вартість газу через поновлення практики субсидування Нафтогазу¹, чи, наприклад, повернути ПриватБанк колишнім власникам – до такого роду речей МВФ ставиться дуже чутливо.

КУДИ РУХАТИСЯ, І ЩО ДЛЯ ЦЬОГО ПОТРІБНО

Як альтернативу індустріалізації вже згаданий вище Світовий економічний форум натомість наголошує на важливості розвитку інновацій на основі відповідних конкурентних переваг, насамперед людського капіталу. Раніше це було менш актуально, оскільки попит на інновації та інновативні інформаційні продукти зосереджено переважно у багатих країнах, тому вважалося, що до певного, доволі високого, рівня добробуту (17 тис. дол. на рік на душу населення, за останньою версією тієї методики) інноваційний розвиток не є пріоритетом. Але поява Інтернету та, відповідно, глобалізація знань скасувала це обмеження.

Україні в цьому відношенні пощастило: не маючи перспектив як «індустріальна держава», вона, натомість, входить до топ-50 інноваційних країн світу і має неабиякий потенціал постіндустріального розвитку. Але на сьогодні це реалізовано хіба на декілька відсотків, надто в частині створення повноцінних об'єктів інтелектуальної власності та отримання доходу від їх продажу – бо саме це найбільше потребує дієвого правового захисту, прозорих умов ведення бізнесу та інших хороших речей, за якими наші підприємці із своїми стартапами на певному етапі зазвичай переїжджають до розвинених країн і вже звідти замовляють в українських колег розробки, дослідження та інші окремі елементи продуктів. Утім навіть якщо на батьківщині переважно залишається «аутсорс», то і в такому разі йдеться про чималі гроші як для найбіднішої країни Європи: одна тільки ІТ-галузь вже дає майже 3 % усіх експортних надходжень (за даними галузевих асоціацій навіть більше – 4 % від ВВП) і її частка подвоюється кожні три роки. А є ще й інші складові інноваційної економіки – дослідження та розробки у різних сферах, також більш «традиційні» інтелектуальні послуги, такі, як аудит та технічний супровід.

Бурхливий розвиток українських інформаційних технологій (ІТ) демонструє потенціал експортно-орієнтованого інноваційного сектору як драйвера економічного зростання. Зауважимо, що він відбувся за нинішнього, загалом несприятливого, підприємницького клімату на тлі бурхливих подій 2013–15 рр., продовження тліючого військового конфлікту, а також декількох хвиль мобілізації. Не кажучи вже про серію «маски-шоу» саме в ІТ-компаніях та постійні спроби знищити можливість укладати цивільно-правові договори з виконавцями робіт – ФОП

з гр. ЄП – чи не головний чинник конкурентоздатності України на глобальному ринку інтелектуальних послуг, а разом і на глобальному ринку талантів.

Можна тільки уявити собі, як швидко міг би зростати інноваційний сектор, якби йому було дійсно забезпечено сприятливі умови. Проте на цьому шляху постають численні проблеми вітчизняного підприємницького клімату. Це не тільки застарілі, «совецькі» за духом (а часто і за буквою) закони на кшталт Кодексу законів про працю (КЗпП), але й глибші та ширші проблеми культури та звичок. Державний апарат традиційно сприймає підприємців вороже, або як «дійну корову» – як для бюджету, так і для власних потреб. І загальне податкове навантаження дійсно не може бути конкурентоздатним з «азійськими тиграми», хоча б зважаючи на вікову структуру населення. Норми пишуться в розрахунок на дискреційне (на розсуд виконавця) впровадження, що, серед іншого, відкриває широкі можливості для тиску, здириництва та рейдерства. На глибинному рівні усе це тримається на низці чинників: неповага до підприємців, сприйняття будь-якого багатства як вкраденого, відсутність верховенства права, загальна неповага до законів та інституцій і водночас ірраціональна віра у всемогутність держави.

Відповідно суспільство не вимагає від держави захисту прав власності чи сприяння чесній конкуренції. Тут є велике поле для «десовєтїзації» та просвіти. І перше, і друге, здається, входить до озвучених пріоритетів В. Зеленського на посаді президента.

Намагання йти в ногу з часом, зокрема увага до сучасних технологій, діджиталізації тощо теж є серед цих пріоритетів. Отже можна сподіватися на підвищену увагу влади до створення відповідних умов для розвитку. Але така увага приведе до успіху тільки в тому випадку, якщо буде доповнена глибоким розумінням сьогоденних проблем, а також усвідомленням принципової обмеженості впливу суто технологічних рішень та інших об'єктивних обмежень, пов'язаних з бідністю основної маси українців, технічними та когнітивними проблемами тощо.

Утім найбільш згадуваною перешкодою на шляху переходу до нової траєкторії зростання економічного розвитку країни є «олігархія». Насправді мається на увазі не тільки жменька найбагатших та найвпливовіших власників політико-бізнесових груп національного рівня, але й весь «олігархічний клас» – бенефіціари «екстрактивних інституцій» (у термінах *Аджемоглу та Робінсона*)², притаманні *суспільному порядку з обмеженим доступом*, як влучно назвали його *Норт, Вайнґест і Уолліс*³.

¹Це, щоправда, не означає, що газ не може подешевшати, і це, скоріше за все, станеться, якщо тільки експортерам нафти не вдасться якимось чином розвернути глобальний тренд на її заміщення іншими джерелами енергії. Є певні шанси також наростити видобуток вітчизняного газу і відмовитися від імпорту (в такому разі паритетною буде ціна не «хаб +», як зараз, а «хаб –») та/або перенести точку розрахунків європейських покупців російського газу на кордон України з Росією, і тоді перекуповувати у них цей газ за ціною, трохи вищою ніж купівельна, знову-таки заощаджуючи на транспортуванні в обидва боки. Нарешті, зробивши довгоочікувану реформу регулювання природних монополій, зокрема ТКЕ, можна тільки за рахунок скорочення непродуктивних витрат (або просто розкрадання, бо ніхто не знає, яка між ними пропорція) заощадити до 15–20 % тарифу на тепло. Усе це – непрості, нелегкі, та не швидкі реформи, тому фахівці з команди Зеленського абсолютно справедливо зазначили, що не слід очікувати на зниження тарифів у найближчому майбутньому, як дехто з наївних виборців сподівався. Якщо це вдасться зробити за кілька років, то це буде величезний успіх, який, серед іншого, заощадить чимало бюджетних коштів, що витрачаються сьогодні на оплату комунальних послуг бюджетних установ, а також на субсидії.

²Acemoglu, Daron and James A. Robinson. Why Nations Fail: The Origins of Power, Prosperity, and Poverty. Crown Publishers, 2012 (укр.: Аджемоглу Дарон, Джеймс Робінсон. Чому нації занепадають? Походження влади, багатства і бідності. Наш Формат, 2016).

³Douglass C. North, John Joseph Wallis, and Barry R. Weingast. Violence and Social Orders: A Conceptual Framework for Interpreting Recorded Human History. Cambridge University Press, 2009 (укр.: Дуглас Норт, Джон Уолліс, Баррі Вайнґест. Насильство та суспільні порядки. Основні чинники, які вплинули на хід історії. Наш Формат, 2016).

За існуючого порядку олігархам вдається отримувати доходи не тільки і не стільки завдяки створенню цінності, визнаної споживачами, скільки за рахунок шахрайського чи силового перерозподілу (ренти – у вигляді монополій, прямих та прихованих субсидій тощо). Це є непродуктивним з точки зору суспільного добробуту, але підживлює пов'язані з цими рентами спеціальні інтереси, представниками яких стали особи з специфічними талантами (тут працювали природний відбір та самовідбір), які до того ще й інвестували у відповідні вміння та активи, такі, як медіа, політичні зв'язки тощо.

Будучи зацікавленими у збереженні своїх позицій та віддачі від специфічних інвестицій представники «олігархічного класу» на чолі з провідними олігархами природно опираються реформам, спрямованим на розвиток вільного підприємництва, оскільки такі реформи підривають їхні конкурентні переваги на кшталт вибіркового захисту прав власності через «слухняні» суди. Дуглас Норт та інші доводять, що перехід до нового суспільного порядку – з відкритим доступом – відбувається тоді, коли значна частина такої «еліти» усвідомлює у цьому свій інтерес, пов'язаний насамперед з капіталізацією активів, а також стабільності та захищеності умов ведення бізнесу. За сучасної ситуації сюди треба було б додати доступ до дешевих кредитних та інвестиційних грошей – який, своєю чергою, вимагає зниження ризиків та підвищення прозорості, що є несумісним із звичним *modus operandi* олігархічного бізнесу.

Зауважимо, що такий інтерес має тільки частина представників «бізнесової фракції» олігархічного класу – це ті, хто відчувають себе конкурентоздатними в умовах вільного підприємництва. Інша частина, яка «сидить на потоках», перемагає конкурентів завдяки «зв'язкам», привілеям та пільгам, субсидіям чи штучним обмеженням конкуренції. Окрім них, це власники монополій – вони будуть чинити опір разом з тими, хто взагалі не має бізнесу, натомість отримує корупційні доходи. На сьогодні друга частина, ймовірно, переважає як за капіталами, так і за впливом, отже зберігає можливість відтворювати «обмежений доступ». При цьому переважна частина решти населення налаштована боротися за «справедливий розподіл благ» (а не рівні можливості), або принаймні готова задовольнятися таким частковим перерозподілом.

Є два реалістичні виходи з цієї пастки, які можна застосовувати поодиноко або разом.

1. Будувати своерідну «двошвидкісну» економіку шляхом утворення спеціальних режимів і зон (не стільки податкових, скільки правових), які де-юре і де-факто виводяться з-під впливу екстрактивних інституцій. Це свого часу дуже успішно зробив Китай під гаслом «одна країна – дві системи», але досвід тієї частини світу нам треба наслідувати з величезною обережністю, зважаючи на гранично різні, часом протилежні традиції та культуру, зокрема в частині державної служби.

В Україні досвід спеціальних зон виявився взірцем привілеїв «обмеженого доступу», натомість спеціальний податковий режим для дрібного бізнесу, який вивів його з-під корупційного пресу «азаровської» податкової, спрацював. Можливо, варто поекспериментувати з іншими подібними пропозиціями на кшталт територій чи секторів зі спеціальним режимом правового захисту або

можливостей добровільної «емансипації» від державного патерналізму для певних категорій громадян. Проте треба враховувати те, що подібного роду «розриви» створюють можливості для зловживань (як це частково сталося зі спрощеною системою). Та й олігархи швидко побачать у розвитку таких острівців свободи загрозу для себе: хоча безпосередньо їм це може бути навіть вигідно (зменшується навантаження на економіку, багатіють споживачі і т. ін.), але Помаранчева Революція, а потім і Революція Гідності наочно показала, чим загрожує олігархії розвиток середнього класу. Не дарма *М. Азаров* так вперто намагався знищити спрощене оподаткування...

2. За допомогою відповідних політик розколоти «олігархічний клас» за інтересами: виокремити «прогресивну» частину, зацікавлену у змінах (яку треба взяти у союзники) та «ретроградів», готових до останнього пручатися суспільній трансформації (опір яких доведеться придушувати силою). Решта (пасивна більшість) буде зберігати нейтралітет, якщо тільки матиме перспективу відбутися прийнятними втратами.

Баланс сил при цьому можна схилити на користь перших опертям на зовнішні по відношенню до олігархії сили – підтримку громадянського суспільства, міжнародної спільноти, а в деяких питаннях і широких верств населення. У такому разі кінцева мета має бути чітко окреслена, «дорожня карта» продемонстрована, на завершенні усього процесу обіцяна амністія – як позитивний стимул для пасивної більшості та проактивної меншості. Але переконливість (*credibility*) усього процесу є гранично важливою для його успішності, а вона залежить від наявності чітких передумов та «політичної волі» у відносно довгому часовому горизонті. Це, наразі, проблематично, особливо зважаючи на сильний суспільний запит щодо «посадок» та «деолігархізації» у сенсі розкуркулювання, який у разі реалізації, зламає цей сценарій та згуртує не тільки олігархічний клас, але й усю нинішню політичну еліту, оскільки за діючих законів навряд чи знайдеться скільки-небудь багато осіб, що досягли певного успіху без жодних порушень. Доки залишається такий суспільний запит – доти ризик приходу до влади популістів, налаштованих на його реалізацію, буде підривати переконливість, принаймні в частині майбутньої амністії.

Таким чином, Україна теоретично може за певних умов у найближче десятиліття вийти на траєкторію швидкого та стійкого зростання, що базується на конкурентних перевагах у постіндустріальному світі. Однак для цього потрібні свідомі дії реформаторів, які не тільки мають усвідомити кінцеву мету саме описаним вище чином (на противагу тупиковим концепціям «ре-індустріалізації», «аграрної супердержави», «розвитку внутрішнього ринку» тощо), але і мати спроможність розробляти ефективні рішення та втілювати їх у життя.

ЧИ ЗМОЖЕ ЦЕ ЗРОБИТИ ПРЕЗИДЕНТ ЗЕЛЕНСЬКИЙ?

Під час передвиборчої кампанії було багато спекуляцій на тему доброчесності намірів Володимира Зеленського як кандидата в президенти. Зокрема йому закидали повну залежність від олігарха *І. Коломойського*, а також намір здати Україну Росії. Логічна ув'язка полягала, буцімто, у тому, що Зеленський ішов до влади з основною метою – повернути

Коломойському ПриватБанк, а це неможливо зробити, не розірвавши відносин із МВФ, що автоматично потягне за собою дефолт за зовнішнім боргом, відтак відбудеться розрив відносин з Заходом та, як наслідок, необхідність укласти мир з Росією на її умовах. Для цього партія «Слуга народу» мала б утворити коаліцію з «Опозиційною платформою». Але подібний сценарій суперечить усьому, що ми знаємо про політичну економіку взагалі й економіку України зокрема, тому попри відкриті натяки з боку І. Коломойського, його реалізація малоімовірна: для В. Зеленського це було б політичним (а, можливо, і фізичним) самогубством.

Ігор Коломойський дійсно надавав певну підтримку Володимирі Зеленському, передусім тому, що мав вкрай зіпсовані стосунки з **Петром Порошенком**. Слід очікувати, що новий президент відплатить за це добром, наприклад, зробить усе залежне від нього аби припинити судові переслідування колишніх власників ПриватБанку, а також допоможе у суперечці з **Рінатом Ахметовим** на енергетичному ринку. Але Коломойський, ймовірно, не має таких могутніх важелів впливу на Зеленського, які могли б перетворити останнього на «маріонетку», тим більше на політичного самогубця. Про це свідчать не тільки обізнані джерела, але й поведінка самого І. Коломойського, який вдався до публічної, через інтерв'ю, агітації свого буцімто протеже, що є неприродним для самого Коломойського та нелогічним, якщо припустити наявність сильного неформального впливу. Дотепер цього впливу вистачило для того, аби Коломойський зміг отримати певну частку рент, зокрема в енергетиці, але не більше.

Окрім того, традиційна для України (як і багатьох європейських країн) політико-економічна модель «арбітр-клієнти»⁴ передбачає, що президент (арбітр) має своєрідну «ринкову владу» над своїми клієнтами (головним чином, олігархами) в силу того, що він один, а їх багато. Навіть якщо він прийшов до влади за підтримки одного з олігархів (як, наприклад, свого часу **Л. Кучма** за підтримки **П. Лазаренка**), то йому вигідніше стати арбітром над усіма, ніж залишитися один на один з іншим монополістом. Ця логіка може не спрацювати тільки за умови, якщо один з олігархів дійсно має не стільки позитивні, скільки негативні важелі впливу на президента, що є малоімовірним. Наразі немає прикладів країн, де існує кілька порівнянних за могутністю олігархів і при цьому президент є агентом тільки одного з них. Навіть у Молдові це закінчилося поваленням та вигнанням **В. Плахотнюка**.

Відповідно не спрацюють й інші ланки логічного ланцюжка. Розрив з МВФ та дефолт був би для В. Зеленського політичним самогубством, оскільки потягнув би за собою багаторазову девальвацію гривні, паніку і, не виключно, ще й банківську кризу, причому, на відміну від 2014 р., це вже не можна було б виправдати форс-мажорними обставинами. Володимир Зеленський неодноразово публічно підкреслював і продовжує підкреслювати, що про такий сценарій не йдеться. Але, оскільки І. Коломой-

ський своїми заявами утворив відповідні очікування, які було підхоплено та розігнано політичними опонентами В. Зеленського, останній буде змушений проводити особливо обережну політику по відношенню до МВФ. Зокрема, він не зможе дозволити собі утворювати приводи для затримок фінансування, як це неодноразово робив П. Порошенко, наприклад у випадку з утворенням Вищого Антикорупційного суду. Також В. Зеленський наголошує на своїй відданості європейському та євроатлантичному вибору України, що виключає мир на умовах Кремля, але ця складова його політики не є предметом даної статті.

Отже, якщо за базову гіпотезу взяти природний інтерес політика у збільшенні свого політичного капіталу, то слід очікувати, що В. Зеленський на посаді президента буде проводити політику, спрямовану насамперед на задоволення потреб широких верств виборців. Але багато залежатиме від того, яким саме чином він та його оточення уявляють собі ці потреби та способи їх задоволення, а також від реальних можливостей та особистого стилю керівництва. Також критично важливим є вміння використовувати наявні інструменти, адже президент за Конституцією не має безпосередніх важелів впливу на економічну політику, формально це – справа уряду. Проте приклад П. Порошенка доводить, що за наявності політичної волі президент може бути важливою, навіть критично важливою політико-економічною фігурою у проведенні економічної політики – як на користь розвитку, так, часом, і на шкоду. *По-перше*, у нього є право законодавчої ініціативи з можливістю вносити законопроекти зі статусом «невідкладних». *По-друге*, президентська партія має більшість у ВР, чого не було ніколи в історії України. *По-третє*, президент має вплив на судову систему та силові структури, які в Україні відіграють ключову роль у формуванні ділового клімату – більшу, ніж формальні регуляції. Адже стан базових ринкових інститутів, таких, як право власності, визначальним чином впливає на розвиток економіки⁵, а він, своєю чергою, зумовлений спрямованістю та якістю роботи силових структур і судової системи.

Головне, ні для кого не є секретом, що проведення чи не проведення тих чи інших реформ визначається не стільки формальними владними повноваженнями, скільки неформальною згодою основних реальних гравців. У цьому плані контроль за силовими структурами (насамперед СБУ) традиційно дає українському президенту можливість відігравати роль неформального «арбітра» олігархів національного масштабу⁶. У такій своїй якості він може не тільки модерувати інтереси, але й проводити реформи, в тому числі «непопулярні» серед олігархів, особливо тоді, коли кінцеві наслідки відповідають їхнім довгостроковим інтересам (які одночасно можуть співпадати з національними – як-от підвищення капіталізації країни чи «економічного прориву»), але на шляху відповідних дій лежать проблеми довіри, переконливості (*credibility*) та колективної дії⁷.

⁴Див. детальніше В. Дубровський, Я. Ширмер, В. Грейвс-Третій, Є. Головаха, О. Гарань, Р. Павленко. Рушійні сили небажаних реформ: уроки українського перехідного періоду. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2010. № 1. С. 56–72. Режим доступу: <http://www.case-ukraine.com.ua/rushijni-sili-nebazhanix-reform-uroki-ukra%D1%97nського-perexidnogo-periodu-2/>

⁵Наприклад, їх руйнування режимом **В. Януковича** було одним з найвірогідніших чинників спаду, який розпочався від 2012 р. на тлі зростання світової економіки

⁶Відповідну модель взаємовідносин детально розглянуто у роботі *ibid*

⁷Яскравим прикладом такої ситуації та відповідного виходу було призначення **В. Ющенка** прем'єр-міністром наприкінці 1999 р. з мандатом на ліквідацію непрозорих схем бартеру та взаємозалків.

Президент України Володимир Зеленський під час відкриття інвестиційного форуму "RE: think. Invest in Ukraine".
29 жовтня 2019 року, м. Маріуполь

У нинішній ситуації до цього додається ще й контрольована президентська (навіть не пропрезидентська) більшість у Верховній Раді, яка дозволяє ухвалювати майже будь-які закони, як сприятливі, так і згубні для інтересів тих чи інших олігархів, а також уникнути компромісів при призначенні керівників виконавчої влади та силових структур.

Очевидно, перед новим президентом постане одвічний вибір між дієвістю традиційних для «постсовецьких» країн методів управління, основаних на неформальній особистій владі у сенсі московитської традиції «*холопьев своих казнить и миловать вольны*», з одного боку, та важливістю розбудови інститутів верховенства права – з іншого. До цього часу жоден із президентів та інших вищих керівників України не обирав другий шлях.

З формальної точки зору В. Зеленський має непоганий шанс порушити цю прикру традицію, адже він – перший із президентів України, хто не походить з «совецької» системи управління, яка базувалася на компроматі і його вибіркового, на розсуд начальника, застосуванні. На відміну від усіх попередників В. Зеленський ніколи не мав особистої влади, тому вміння розбудовувати її важелі та застосовувати їх для управління – як у особистих, так і у державницьких цілях – не є його сильною стороною. Проте з короткої історії його перших дій виглядає скоріше на те, що новий президент не дуже шанує закон і не бажає бути ним обмеженим. Показово, що свого найближчого друга **І. Баканова** В. Зеленський призначив саме керівни-

ком управління СБУ по боротьбі з економічною злочинністю та корупцією – головного джерела компромату, який попередні президенти використовували як важіль неформального контролю. Це означає, що, принаймні на першому етапі, новий президент, як і свого часу **М. Саакашвілі** у Грузії, зробив ставку на перевірені методи, такі як «посадки» тих, про кого, за словами самого ж В. Зеленського, «*сто зі ста перехожих скажуть вам, що він – бандит*».

Але залишаються відкритими два питання:

а) чи буде він, як свого часу Саакашвілі, використовувати свою популярність виключно або переважно на користь проведення глибоких та далекосяжних реформ, чи віддасть перевагу поверхневим популістським крокам (а то і персональному збагаченню, як, приміром, В. Янукович?);

б) якщо вибір буде на користь реформ, то чи входитиме до них, на певному етапі, також відмова від інструментів «ручного управління», таких, як економічні підрозділи СБУ?

Відповідні багатообіцяючі заяви від В. Зеленського звучали зокрема на зустрічі з представниками бізнесу, але наразі зарано робити прогнози щодо того, чи дійсно вони перетворяться на конкретні дії. Є також сумнівний приклад **В. Ющенка**, який декларував свою нелюбов до «совецьких» методів управління, але на практиці виявився нездатним налагодити ефективне використання своїх повноважень, і в результаті змушений був узагалі усунути від серйозних реформ.

СЦЕНАРІЇ РОЗВИТКУ ПОДІЙ

Із попереднього аналізу випливають **три основні сценарії розвитку подій у формуванні економічної політики:**

I. «Поміrkований» сценарій

Небувала концентрація влади (досягнута, на відміну від узурпації влади В. Януковичем, за волею виборців, тобто у легітимний спосіб) фактично нівелювала і без того недосконалі інституційні стримування та противаги.

Це залишило мало шансів на «поміrkований» сценарій, який передбачає інкрементні, але важливі системні зміни, спричинені не стільки політичною волею самого президента, скільки самим розвитком подій, внаслідок чого зміцнення інститутів відбувається навіть без «політичної волі». Навпаки, «політична воля», на брак якої нарікали усі роки незалежності, наразі наявна і реалізується у «турбо-режимі», що значно прискорює події, включно з їхніми негативними наслідками та помилками, серед яких неодмінно будуть фатальні.

У разі розпаду «монобільшості», який рано чи пізно відбудеться, зважаючи на неоднорідність та завеликий розмір фракції «Слуги народу», результатом, скоріше за все, стане політична криза з непередбачуваними наслідками, а не звичне «болото». Це частина «песимістичного» сценарію, про який буде далі. Більше того, зважаючи на дії В. Зеленського та брак досвіду «лавірування» і потрібних для цього політичних ресурсів, вдається вірогідним, що у разі загрози «болота» він скоріше піде на дострокові вибори (яких старанно уникав П. Порошенко), ніж залишить ситуацію напризволяще. Тож на відміну від більшості випадків, які доводиться аналізувати, в даному разі проміжний сценарій є, ймовірно, виродженням.

Початкова хвиля реформ в економічній сфері у будь-якому разі, ймовірно, включатиме запровадження ринку землі, продовження дерегуляції та податкової реформи, можливо навіть перші підходи до пенсійної реформи.

Скоріше за все, буде завершено реформування енергетичних ринків (електроенергії та енергоносіїв), не виключена також реформа природних монополій, насамперед у сфері Теплокомуненерго (ТКЕ), розподілі та постачанні газу і електроенергії. Менше шансів проведення повноцінних реформ податкової та митної служб. Що ж до силових структур, які наразі «кошмарять» бізнес, то вірогідно як компроміс їх позбавлять частини повноважень та об'єднають у єдину службу фінансових розслідувань, але залишать під бодай частковим впливом президента. Ймовірно, буде впроваджуватися «двошвидкісна» стратегія, а ось якою мірою вдасться налагодити діалог з «прогресивною» частиною старої еліти, нейтралізувати інертну частину та залякати ретроградів, як описано вище, – наразі сказати важко.

У разі, якщо В. Зеленський не перейде до описаного нижче позитивного сценарію, на нього (а разом з ним – і на Україну) чекають важкі випробування та великі ризики. Утім варто зазначити, що і перелічені вище реформи були б значним проривом із далекосяжними, хоча і не однозначно позитивними (усе залежить від реалізації) системними ефектами.

II. «Позитивний» сценарій

У «позитивному» сценарії президент В. Зеленський міг би швидко подолати брак знань та вмінь і, спираючись на широку суспільну підтримку та більшість у Верховній Раді, зібрати команду фахівців та провести низку довгоочікуваних реформ, спрямованих не стільки на покращення «позицій у рейтингу», скільки на реальне вивільнення підприємців та інвесторів з-під диктату особистої влади чиновників і силовиків, зміцнення прав власності та полегшення податкового тягаря на сумлінних платників податків.

Для того, аби це стало реальністю, у якості «арбітра» олігархів національного масштабу він міг би запропонувати останнім дорожню карту прискореного завершення переходу до «відкритого доступу», що означало б відмову від традиційних джерел доходів на користь капіталізації бізнесу та доступу до дешевих грошей. Адже всі олігархи заявляли публічно, що згодні були б дотримуватися спільних та єдиних правил, якби була гарантія, що і решта чинитимуть так само. Для цього бракує неупередженого гаранта, яким не могли бути ані Янукович, ані Порошенко, бо вони мали власні бізнесові інтереси. Теоретично Зеленський, не маючи подібних інтересів, міг би виступити таким гарантом на перехідний період, а надалі залишити по собі дієві та неупереджені державні інститути (насамперед, судові та силові), які забезпечили б дотримання законності назавжди.

Такі зміни зазвичай доволі швидко поширюються згори донизу (**але не навпаки!**), тож згодом олігархи різних масштабів перейшли б у статус звичайного бізнесу, і дорого до економічного прориву, описаного вище, у політико-економічному сенсі було б відкрито. «Монобільшість» при цьому ймовірно розколеться за ідеологічними ознаками, але збереже загальну антиолігархічну спрямованість. Можливо, частина фракції «Слуги народу», не згодна з цим, відколеться, але разом з іншими політичними силами Рада буде мати тверду «антиолігархічну» більшість: фракції (в тому числі – ті, що утворяться з нинішньої монобільшості) сперечатимуться з різних інших принципових питань, таких, як мовні чи соціальні, але об'єднуютимуться на підтримку описаного вище курсу президента, отже служитимуть йому опорою, як описано вище. У такому варіанті розкол більшості не обов'язково потягне за собою дострокові вибори, хоча зміна уряду можлива (як, власне, і за уявного збереження монобільшості). Тому відносна політична стабільність зберігатиметься.

Успішна реалізація позитивного сценарію могла б принаймні подвоїти темпи економічного зростання, що, в свою чергу, привабило б інвесторів та, що важливіше, таланти. Швидкі темпи розвитку економіки також є хорошою нагодою для зменшення відносного економічного розміру уряду (при збільшенні абсолютних показників), як це робила, наприклад, Словаччина у середині 2000-х років. Таким чином, Україна має шанс вийти на траєкторію стабільного та швидкого економічного зростання.

Проте, окрім подолання спротиву олігархічного класу, це вимагатиме вирішення низки складних проблем:

1. Жодні інші реформи не спрацюють належним чином без створення справедливого та чесного суду, вільного від політичних впливів та корупції. Однак справжня судова реформа не тільки позбавила б президента можливості швидко та дієво вирішувати питання на власний розсуд

(у тому числі – виступати «гарантом» угоди олігархів), але й одразу поставила б на порядок денний приведення великої кількості невиконуваних норм у відповідність до реалій. Окрім того, наразі незрозуміло як бути з позитивно призначеними суддями, а також передчасно запровадженою формальною незалежністю судової гілки влади, яка, на жаль, не означає фактичної незалежності та неупередженості, але гранично обмежує можливості «перезавантаження» судів.

2. Низка необхідних реформ, таких, як пенсійна, лібералізація трудового законодавства, запровадження ринку землі, скасування субсидування підприємств тощо, може викликати супротив патерналістськи налаштованої частини населення, який охоче підхоплять політичні опоненти (як це сталося свого часу з вирівнюванням цін на природний газ). При цьому реформи, спрямовані на створення умов для підприємництва та інновацій, не обов'язково будуть сприйматися як популярні. Необхідна широка та добре продумана просвітницька кампанія (що, ймовірно, може бути сильною стороною В. Зеленського, зважаючи на його попередній досвід), але вона потребує часу і наряд чи дасть швидкі результати.

3. Ті ж та інші реформи можуть викликати незрозуміння з боку міжнародних партнерів, зокрема МВФ. Це особливо стосується податкової реформи (реформування корпоративного податку вже стало предметом суперечок), також пенсійної реформи, радикальної дерегуляції («регуляторної гільйотини»), ліквідації чи повного перезавантаження державних контрольно-силових структур тощо. Грузинські реформатори свого часу мали неабиякі проблеми з просуванням своїх радикальних реформ. Але вони мали набагато сильнішу позицію, оскільки меншою мірою залежали від міжнародної допомоги, яка до того ж надходила з різних, не завжди пов'язаних між собою джерел. Не кажучи вже про те, що їм не доводилося спростовувати очікування щодо «посилання» МВФ та оголошення дефолту.

4. Прискорене економічне зростання буде автоматично підвищувати зовнішні фінансові зобов'язання, пов'язані з обслуговуванням варрантів ВВП, на які Україна обміняла частину свого зовнішнього боргу під час реструктуризації 2015 р. Їхні власники отримують доходи тільки за умови, якщо темпи зростання перевищують 3 % на рік, але з першого додаткового відсотку доведеться віддати їм 15 %, а починаючи з другого (тобто, при темпах зростання більше 4 %) – 40 %. Інакше кажучи, це означає, що весь приріст державних доходів при цьому треба буде віддавати – і так на протязі двадцяти років! Цих кабальних умов треба якомога скоріше позбутися, але поки незрозуміло, у який спосіб це можна зробити.

5. Нарешті, але далеко не в останню чергу, треба зважати на небезпеку посилення агресивності Росії у відповідь на будь-які помітні успіхи України. Наявність сусіда (а надто «того ж самого народу», та ще й меншого брата, за кремлівським нарративом), який через революцію та демократичні вибори із радикальною зміною еліт спромігся досягти економічного успіху, підриватиме політичну основу путінського режиму. Це стало одним із головних мотивів для російської інтервенції у Грузію 2008-го року, так само, як і в Україну 2014-го. Тому питання зовнішніх гарантій безпеки та зміцнення армії є першочерговою умовою для стабільного зростання економіки.

Головні суб'єктивні проблеми, які заважатимуть В. Зеленському та його команді реалізувати цей сценарій, добре відомі: це, насамперед, відсутність досвіду та знань, слабка підготовленість до виконання обов'язків президента, а також уже продемонстровані особисті підходи, стиль управління, які мають мало спільного з верховенством права та розбудовою державницьких інститутів. Усім цим обов'язково скористаються (вже користуються) вороги України та вітчизняні вороги реформ, зокрема різного роду лобісти вузьких інтересів для того, аби, наприклад, підсунути своїх людей на відповідальні посади, ввести недостатньо кваліфікованих членів команди та самого президента в оману щодо різного роду обставин чи концепцій, пов'язаних з реформами тощо.

Яскравим прикладом викликів, які стоять на шляху позитивного сценарію, стала історія з законопроектом №1073, який, серед іншого, вводить «фіскалізацію розрахунків», тобто зобов'язує підприємців – платників єдиного податку – видавати фіскальні чеки та вести облік товарів. Цим, фактично, нівелюється головна мета запровадження спрощеної системи оподаткування: дрібні підприємці отримують привід для податкових перевірок, відтак стають об'єктом податкового рекету. А податківці (якщо навіть реформа зможе змінити закладену ще М. Азаровим корпоративну культуру) отримують величезне поле для корупції, за яке вони боролися усі двадцять років існування спрощеної системи – відповідно навіть нові кадри будуть швидко корумповані. При цьому жодних розрахунків, які б підтверджували позитивний суспільний ефект від таких заходів, немає і при ближчому розгляді – не може бути, бо його немає ні в Україні, де продаж підакцизних товарів не вдалося детінізувати подібними заходами, ні в інших країнах, які досліджували експерти МВФ. І на те є об'єктивні причини, які я детально пояснював у відповідних публікаціях.

Проте низка лобістів, які представляють великі роздрібні мережі, та корумпованих податківців багато років лобювала подібні зміни, і вже двічі (за Януковича та Азарова, і за Порошенка та Яценюка) їх вдалося провести на законодавчому рівні, але потім владі доводилося відступати під тиском протестів. Проте лобісти не склали зброю і продовжували наполегливо шукати підходи до можновладців. Зокрема, П. Порошенко та його права рука **Н. Южаніна**, а останнім часом і **В. Гройсман** активно просували ідею тотальної фіскалізації, хоча (з очевидних міркувань) не вдавалися до дій напередодні виборів. Чергова зміна влади, надто з «турбо-режимом» розгляду та ухвалення законів, створила для лобістів нове вікно можливостей, яким вони не завагалися скористатися.

Підписання президентом Зеленським цього закону при аргументовані заперечення та вуличні протести стало ляпасом відповідній частині середнього класу і відчутно зменшило його політичну базу, таку необхідну для реалізації позитивного сценарію. Натомість додало запеклих та непогано організованих супротивників, які вже неодноразово демонстрували свою силу. Також перебіг подій продемонстрував, у який спосіб будуть надалі множитися фатальні помилки, які можуть стати на заваді реалізації вище описаної послідовності дій. Та і про яку послідовність може йти мова, якщо відсутня (принаймні, у публічному просторі) скільки-небудь логічно струнка та послідовна програма дій «монобільшості», а урядова програма являє

собою набір розрізнених та ідеологічно суперечливих гасел? Не дивно, що і законотворчість є непослідовною та непродуманою. Таким чином, наразі ймовірність реалізації позитивного сценарію залишається невеликою.

III. «Песимістичний» сценарій

Цей сценарій теж містить декілька варіантів подальшого розвитку подій, не всі з яких є такими вже й поганими, проте усі несуть величезні ризики. На даному етапі суть даного сценарію полягає в тому, що В. Зеленському не вдається достатньо швидко навчитися і стати ефективним «арбітром» з описаним вище порядком денним – чи то через вплив І. Коломойського, чи то через власну управлінську слабкість, чи то через недостатнє розуміння своїх інтересів або через внутрішню незгоду з запропонованим вище позитивним сценарієм. При цьому президент, перш за все, майже невідворотно втратить реальну владу, оскільки єдиною заміною дієздатним інститутам є персональна (точніше, патрональна) неформальна «вертикаль влади» – пірамідално організована репутаційна мережа (за Г. Гейлом⁸) з особисто відданих або залежних осіб.

Розбудова такої мережі триває роками та десятиліттями і потребує специфічних навичок, але навіть П. Порошенкові, який цим цілеспрямовано займався протягом значної частини свого життя, забракло сили, аби створити повноцінну «піраміду» після тріумфального приходу до влади з перемогою у першому ж турі. Володимир Зеленський не має скільки-небудь масштабної власної «піраміди», тому на неформальному полі є слабким гравцем. Це залишає тільки два варіанти: або він остаточно стає частиною та заручником більш потужної існуючої структури – «маріонеткою Коломойського», або його крихітну купку вірних друзів роздеруть чи розчавлять набагато потужніші гравці, передусім олігархи. У обох випадках він позбавляється реальної влади, а згодом – і формальної.

Бути заручником І. Коломойського – дуже невдячна справа, надто зважаючи на екстравагантний характер патрона, його непередбачуваність та суперечливий досвід системних довгострокових проектів, натомість екстремальну, навіть для українського олігарха, схильність до ризику та гри «на межі фолу». Слідування у фарватері плінних інтересів та ідей такого патрона є політичним самогубством, воно – особливо у сполученні з «турбо-режимом» – швидко призведе до нагромадження фатальних помилок та, відповідно, до політичної кризи. У разі, якщо Коломойському таки вдасться (бодай частково) домогтися реалізації своїх реваншистських мрій щодо ПриватБанку (натяком на таку можливість є відставка О. Данилюка), до політичної кризи додасться ще й економічна.

Те саме передбачувано станеться у разі спроби опертися на слабку власну «пірамідку»: олігархи швидко заберуть у неї реальні важелі влади, зокрема парламентська фракція розколеться (традиційно для України) на групи, патронувані різними олігархами. Але без арбітра останні нездатні домовитися, тож політичний процес зайде у глухий кут (зокрема, в частині економічних реформ), водночас неконтрольована конкуренція за ренти призведе до економічної кризи, яка супроводжуватиме політичну.

Події в Україні може прискорити світова економічна криза, якщо вона таки станеться. У обох випадках упродовж одного-двох років країна потрапить у нову «точку біфуркації», саму по собі дуже ризиковану, з якої є три основні виходи:

1) *Умовно позитивний.* В. Зеленський та принаймні частина з його найближчого оточення до того часу набираються знань та досвіду, усвідомлюють ситуацію, рішуче змінюють підходи, оновлюють команду та (краще пізно, ніж ніколи) переходять до «оптимістичного» сценарію, але вже з набагато слабших позицій. Зокрема, на той час не буде ані небувалої підтримки виборців, ані оптимізму, ані початкового кредиту довіри. Чи вдасться їм при цьому реалізувати позитивний сценарій – велике запитання.

2) *Помірковано негативний.* Оголошуються дострокові вибори, результат яких на сьогодні неможливо передбачити. Ймовірно, «політичний маятник» може хитнутися у зворотний бік своєрідного післяреволюційного «термідору», але наразі незрозуміло, яким саме може бути зміст цього терміну – це залежатиме від конкретних помилок, які спричинять кризу, а також від її перебігу. Наприклад, помилки у запровадженні ринку землі можуть привести до влади радикально налаштовану проти цього Ю. Тимошенко, яка спробує відкотити назад цю реформу, а разом і багато інших.

3) *Катастрофічний.* Розхитування ситуації та роздмухування пристрастей політичними опонентами (за активної підтримки кремлівської пропаганди) призводить до насильства та/або військового перевороту (наприклад, провокатори чи недалекоглядні відчайдухи можуть вдаватися до насильницьких дій, затим озброєні радикали під проводом інших провокаторів прийдуть «наводити порядок»). Якщо метою перевороту будуть тільки нові вибори, то матимемо помірковано негативний сценарій, але з історичним досвідом перевороту. Якщо ж до влади прийдуть ті, кого кремлівська пропаганда зможе вже обґрунтовано назвати «хунтою» та «нацистами», то матимемо справді катастрофічний сценарій, оскільки скільки-небудь стійка диктатура в Україні не вбачається можливою, і, скоріше за все, призведе до тепер уже справжньої громадянської війни, тим більше, що для правлячого режиму Росії подібний переворот та насильство стануть легітимним приводом для втручання. Економічні наслідки такого сценарію не варто обговорювати.

Таким чином, ті, хто сподіваються на позитивну політичну волю президента Зеленського, частково можуть мати рацію: оптимістичний сценарій виходу на траєкторію стійкого швидкого зростання можливий, але його вірогідність невелика в силу об'єктивних та суб'єктивних причин. Також не виключена, на жаль, і катастрофа, про яку так багато говорилося перед виборами, хоча Україна на неї в жодному разі не приречена. Тиск громадськості у напрямку справжніх реформ та опір псевдореформам і відкату, а також просвітницька робота як із виборцями, так і з неосвіченими політиками та представниками виконавчої влади залишаються як ніколи актуальними і, мабуть, найбільш дієвими засобами для відвернення можливих негативних сценаріїв. ■

⁸Hale H. *Patronal Politics*. Cambridge: Cambridge University Press., 2015.

ЩО СТАЛОСЯ І ЩО РОБИТИ?

Українські та глобальні процеси, про які свідчить обрання президентом В. Зеленського, і що з ними робити?

Цей невеликий текст є моїми суб'єктивними думками філософа про симптоми і тенденції, які відбуваються в Україні. На мою думку, обрання В. Зеленського свідчить про ці симптоми. З огляду на них я пропоную кілька думок щодо того, в якому напрямі сьогодні варто діяти громадянському суспільству.

Володимир Єрмоленко
канд. філос. наук,
старший викладач
Національного університету
"Кієво-Могилянська академія",
м. Київ

1. Політика як відкрита система

Обрання *Володимира Зеленського* Президентом України свідчить про те, що політика в сучасному світі дедалі більше стає відкритою системою. «Відкритість» означає, що окремі особистості та групи особистостей можуть легко увійти в систему і легко з неї вийти. Феномен Зеленського свідчить про те, що в Україні суб'єкти з-поза меж системи можуть досить швидко увійти в політику. Раніше це «входження нових» забезпечували передусім масові протести – Помаранчева революція та Євромайдан. Сьогодні трампліном для швидкого входження в політику стає шоу-бізнес. Ми, однак, не знаємо, чи готові будуть нові політичні суб'єкти так само швидко і легко вийти з системи, як вони в неї зайшли.

Традиційно політика в Україні була закритою системою. Доступ до неї мали тільки люди з системи: спочатку радянська номенклатура (партійна, КГБ-шна тощо); потім великий бізнес і корумповані політичні суб'єкти, з ним пов'язані. Це пояснювало те, що з політики зрідка хто «виходив»: аби себе захистити і врятуватися від політичних переслідувань, треба продовжувати бути частиною системи.

Корупція в Україні – як маленька, побутова, так і велика – є здебільшого відповіддю на брак безпеки. Коли політична спільнота (у формі державних інституцій) не гарантує безпеки, безпека стає тим, про що мають турбуватися самі індивіди. Коли безпека не є спільним благом чи спільним товаром (*common good*), вона стає індивідуальним благом-товаром (*individual good*), який можна купити (тобто через хабар, відкат, послугу і т. ін.). На Заході політика донедавна теж була більш-менш закритою системою. Але «замками», які її охороняли, були не так корупція, як бюрократія. Політика стала професією (за *Вебером*), яка мала цілу інфраструктуру підготовки (спеціальні освітні заклади, довга партійна кар'єра тощо).

«Професіоналізація» європейської політики почалася з *Наполеона* та його акценту на меритократії замість аристократії та створення елітних навчальних закладів (*ecoles normales*). Завершилася вона після Другої світової війни з постановом класу державних службовців (*civil servants*) або функціонерів (*fonctionnaires*), які гарантують фундамент і якір системи врядування і чия роль і функції не залежать від виборчих циклів.

Звісно, ця «закритість» мала певні періоди розкриття, наприклад протести 1968-го року, які привели в політику чимало вуличних активістів. Але трендом була радше закритість системи: ті самі активісти 1968-го після стрімкого входження затрималися в європейській політиці на десятки років. Це призвело до появи фігури політика-бюрократа, типового для Західної Європи.

Звісно, фігура «політика-бюрократа» дуже сильно відрізняється від фігури «політика-корупціонера» або «політика-олігарха» в українському контексті. Але їхня спільність полягає в тому, що в обох моделях політика була закритою системою.

У західній моделі вона була більш добросовісною (більш прозорою) і менш ризиковою; у нас – менш добросовісною (більш корумпованою) і більш ризиковою.

Сьогодні скрізь у світі це змінюється. У битві політиків за серця і уми виборців з'явився серйозний конкурент – шоу-бізнес. Шоу-бізнес має кілька переваг перед політикою: він пропонує розвагу, він уміє говорити з людьми простою мовою, він добре виглядає (гламурна культура) і він несе позитивнішу енергію. У битві політиків і шоу-бізнесменів, останні все частіше перемагають. Феномен Зеленського у цьому сенсі є частиною світового тренду.

Але все більша відкритість політики як системи змушує нас готуватися до ситуації, коли трамплінами стрімкого входження в політику буде користуватися все більша кількість суб'єктів. І конкуренція між такими політичними *disruptive brands* (брендами, що радикально змінюють правила гри) буде все більш жорсткою. Це може мати свої плюси – наприклад, швидке і регулярне оновлення політичного класу. Але є й мінуси, які полягають в ризику серйозної інституційної амнезії. Якщо політика може і має (в демократичних суспільствах) бути відкритою системою, то врядування – ні. Врядування, тобто розуміння всієї механіки вироблення та здійснення політики, має бути професією. Тому в епоху політичних *disruptive brands* важливим пріоритетом має бути зміцнення інституцій, професіоналізація держслужбовців, збільшення престижності та ефективності роботи держслужби. Інакше кажучи, це те, що забезпечуватиме інституційну пам'ять і тяглість процесів попри різкі зміни політичної верхівки.

2. Популізм 2.0

Зеленський також є симптомом нового типу популізму – я його називаю «*популізм 2.0*».

Якщо традиційний український популізм намагався спокусити людей через обіцяння їм чогось (зниження цін, підвищення зарплат і пенсій, повернення в ЄСРП, вступу в Євросоюз і так далі), то Зеленський не обіцяв особливо нічого. «*Ні обіцянок, ні пробачень*» – це важливий мем у його компанії. Він не обіцяв жодної конкретної політики, але він обіцяв **себе**. Зеленський є загостренням українського тренду персоналізації політики. Він став гламурним образом, який людям просто подобається. І люди голосують за цей образ так, як вони би купували собі новий стильний смартфон.

Гламуризація політики є важливим трендом скрізь у світі. Люди дедалі більше голосуватимуть не розумом, серцем, шлунком, печінкою тощо – а очима. Одна з коментаторок-прихильниць Зеленського нещодавно написала: «*Дивлюся я на Зеленського і вперше мені не соромно за президента своєї країни*». Не соромно, очевидно, передусім візуально.

3. «Комедійне» як перемога індивіда над спільнотою

Особливість Зеленського – в тому, що він є представником шоу-бізнесу, який кидає виклик політиці. Тобто представником сектора *розважання*, який кидає виклик сфері *виваження*. Виваженість – пошук балансу, рівноваги, симетрії, баланс стримувань і противаг – сьогодні поступається місцем розваженості – прагнення стрімкого

розвантаження від складних рівнянь і складних балансів. Але особливість Зеленського полягає в тому, що він представляє не просто шоу-бізнес, а й комічний шоу-бізнес. **Порошенко** говорив і говорить з людьми гаслами (слоганами), **Зеленський** говорив і говорить із ними мемами.

Слоган і мем – це дві протилежні форми комунікації. Слоган гуртує спільноту, мем вивільняє індивіда. Мем вивільняє право індивіда сміятися, причому сміятися над політиками. Цей сміх концентрує в собі право індивіда на дистанцію від влади і від інших індивідів. Тому *comedy* сьогодні є важливим суспільним трендом, він є вираженням сучасного індивідуалізму та культури самовираження.

У культурі самовираження одна з головних цілей індивіда – не ідентифікуватися зі спільнотою, а відокремитися від неї: через сміх, іронію, сарказм. Це така собі *f*ck-off culture*. Вона свідчить про все більшу атомізацію суспільств.

Звісно, «комедійне» завжди було частиною культури, від **Аристофана** до **Мольєра**. Але зараз воно дедалі більше стає не просто частиною комунікації, а фундаментом комунікації. Зеленський використав цей тренд індивідуалізації і фрагментації суспільства. У цьому тренді люди все більше цінують об'єднання у великі спільноти заради великої мети, а від'єднання від спільноти і права сміятися. Це не означає, що «індивідуалістичний» компонент стирає «спільнотивий», – в Україні ідея спільноти та її консолідації, особливо перед лицем зовнішнього ворога, продовжує грати велику роль. Але це водночас може свідчити про те, що Україна 2019-го року є значно більш індивідуалістичною і фрагментованою, ніж п'ять років тому.

Ризик Зеленського як фігури полягає в тому, що його як особистість будуть копіювати інші особистості – і українське суспільство все більше буде йти від комунікації аргументами (і рішеннями) до комунікації мемами. А мем, попри його певну емансипативну силу, часто є способом витіснення. Це такий собі сучасний прояв колективного неврозу, коли замість пошуків розв'язання проблеми, вона витісняється через сміх, її статус занижується через комедійне розвантаження. Культура мемів, доведена до крайнощів, – це культура сліпоти, колективного несвідомого.

4. Поляризація суспільства

Ще одним симптомом сьогоднішніх процесів є поляризація суспільства. Її можна вважати наслідком тривалих українських хвороб (деградація свободи до сваволі; здатність об'єднуватися тільки «проти», а не «за»), яка підсилюється сучасними тенденціями до все більшого дрібнішання спільнот.

Поляризація і фрагментація суспільства – це глобальний тренд. Кампанія на підтримку Брекзиту була характерна мікротаргетингом: формуванням десятків меседжів (політтехнологи говорять про 70 меседжів для 20-мільйонної країни), які ніяк не пов'язані між собою. Це є наслідком нового суспільства «*морської піни*» (образ німецького філософа **П. Слотердайка**), де замість однієї публічної сфери створюються безліч різних публічних сфер, маленьких замкнених «кульок», які не дуже знають одна про одну і не хочуть говорити одне з одним.

У цьому сенсі ми увійшли в період ще більш «плинних ідеологій», коли люди групуються не так навколо системи

ідей, як навколо конкретних ідей, емоцій чи проектів (захист прав тварин, захист прав ЛГБТ, сортування сміття, акції «за» чи «проти» мігрантів тощо). Люди все більше занурюються в конкретні емоційні точки мобілізації (*causes*) і все менше поєднують свою конкретну причину з іншими причинами. Ці ідеї-емоції не пов'язуються в систему. Вони формуються як бриколаж – випадкове поєднання імпульсів. Тому ви можете зустріти расиста, який виступає на захист прав тварин; «лівого», який виступає за права пригноблених; активіста-еколога, який хоче знищити мусульман і китайців і т. д. Російський «православний комунізм» і «антифашистський фашизм» – тут не виняток, а тренд.

Найсистемнішим трендом сучасних часів є антисистемність. Чим несподіваніше (і шизофренічніше) поєднання ваших ідей, тим більше шансів у вас бути поміченим. Ідеології були плинними завжди, але зараз вони просто розчинилися в настільки випадкових коктейлях ідей, що можна сказати одне: *головною ідеологією сучасності є шизофренія*.

Подібний мікротаргетинг є наслідком мікросолідарності – все більшого дрібнішання спільнот та колективних ідентичностей.

Утім це має і позитивні сторони. Вони полягають у тому, що люди в найближчому майбутньому все більше будуть об'єднуватися в спонтанні спільноти. *Спонтанна інтеграція* – третій етап соціальної інтеграції після *органічної* та *механічної* (про органічну та механічну солідарність писав *Е. Дюркгейм*): люди об'єднуються вже не органічно (як мешканці традиційних сільських чи міських спільнот), не механічно (як мешканці великих міст), а через спільну емоцію чи мету. Але це об'єднання спонтанне, а не наперед задане, і воно дедалі більше ситуативне – швидко формується і швидко розпадається.

У цьому зв'язку ми будемо мати все менше основи для «органічної» інтеграції нації. Національне почуття у світі дедалі менше є чимось наперед даним, зрозумілим, завжди присутнім. Конструктивістські теорії націй (і спільнот загалом) стверджують, що всі нації «сконструйовані», «уявлені» (*Imagined Communities Б. Андерсона*). Але в XXI столітті спільноти будуть постійно наново конструюватися, перекоструюватися, наново винаходити себе. Тому для підтримки національної солідарності потрібні будуть конкретні *causes*: від футбольних матчів до ініціатив загальнонаціональної мобілізації.

Велике питання полягає в тому, чи сам Зеленський (і соціально-політична культура, яку він своїм лідерством викликає) зможуть ці *causes* створювати. Оскільки він є симптомом радше фрагментації спільнот, ніж їхньої інтеграції – великий виклик перед ним і суспільством полягає в тому, як навколо конкретних *causes* все-таки щоразу наново нагадувати та конструювати ідентичність політичної спільноти під назвою «Україна».

5. Недооцінка безпеки

Зеленський також є симптомом нової відповіді суспільства на дилему безпеки і розвитку.

Меседж постмайданного суспільства, зокрема правління Порошенка, – «спочатку безпека (*security first*)»: спочатку думаємо про безпеку, потім про розвиток; спочатку рятуємо країну, потім її розвиваємо.

«Головне – не втратити країну» – стрижневе гасло Порошенкової кампанії перед 2-м туром виборів. Цей дискурс також передбачає пріоритет аскези над гедонізмом: спочатку вольове протистояння ворогу, лише потім епоха розвитку, радості і самовираження.

Дискурс Зеленського був іншим. Спочатку розвиток, потім безпека – *development first*. Тема безпеки була поставлена на другий план, а часом і винесена за дужки. У серіалі «Слуга народу» війни з Росією як агресором взагалі немає.

Зеленський – це меседж тій частині суспільства, яке 1) або вважає, що розвиток породить безпеку (а надмірний акцент на безпеці породжує стагнацію), 2) або є інфантильно безтурботним і сліпим до проблеми безпеки. Гумор і стьоб посеред трагедії – це те, в чому багато з опонентів Зеленського бачать серйозну проблему.

Іншими словами, феномен Зеленського можна прочитати двояко: 1) або як концепцію безпеки через розвиток, 2) або як недооцінку безпеки взагалі.

Тезу «безпека через розвиток» можна сформулювати так: «Розвиток нам принесе безпеку. Якщо ми будемо сучасними, ми себе врятуємо» або: «Єдиний спосіб врятувати країну – це стрімко її розвивати».

В ідеальних «вакуумних» умовах цей меседж можна було би вітати. Але історія України свідчить про ризики «утопії розвитку». Кілька трагічних епох в історії України свідчать про те, що як тільки ми втрачаємо безпеку, ми втрачаємо і розвиток. Поки що в українській історії ми не бачили аж так багато прикладів, коли стрибок у розвиток приносив безпеку. Ми знаємо радше зворотне: про смертельний ризик «прогресу», який приходив з Росії (*Петро I, Катерина II, Олександр II*), про наївне ігнорування безпеки в часи лівих утопістів з УНР, про масове знищення людей, обґрунтоване міркуванням «розвитку» в епоху *Сталіна*.

В конструюванні українського політичного проекту, звісно, велику роль зіграла і тема розвитку: від лінії *Драгоманов – Франко* – до лінії *Хвильового* та націонал-комуністів. Але чи дасть все-таки Зеленський новий шанс українському прагненню розвитку – це велике питання. У будь-якому разі, він не має забувати про безпеку. Він має зрозуміти, що дискурс безпеки не є справою його конкурентів, а є радше неодмінним фундаментом українського проекту, без якого він може розвалитися.

6. Нова міфологізація

Ще один прикметний симптом приходу Зеленського – нова міфологізація суспільства. Якщо ще кілька років тому ми задавали собі питання, що переможе: розум чи міф (обрамлені образами і емоціями), то зараз у всьому світі перемагає нова міфологія. Питання скоріше в тому, який міф переможе. Бо міф може бути і світлим, спонукаючим до добра і солідарності, і в цьому сенсі нести в собі ядро раціональності, а може бути темним, спонукаючим до деструкції. Нова міфологія може бути «модним одягом» для раціональності та прогресу, а може бути одягом для нової деградації.

Питання сьогодні полягає в тому, чи зможуть сили, які прагнуть безпеки і розвитку, а не капітуляції перед ворогом і стагнації, використати міф на свою користь. Міфологічна свідомість передбачає: а) комунікацію, яка спирається на персонажа та його/її історію, а не на концепти чи

гасла; б) просте формулювання протистояння між добром і злом; в) мемну культуру запам'ятовування; г) роботу з образами, які зачіпають несвідоме, глибинні страхи і надії.

Зеленський ще не є повною міфологізацією політики. Він ще не є ведмедиком Валдо з відомого серіалу «Чорного дзеркала». Але він є кроком до нього, бо головний локомотив його кампанії – це історія, яка має чітко окресленого міфологічного героя.

Російські проекти «Дарт Вейдер» і «Буратіно» були тестуванням потенціалу цих міфологічних образів. Можливим проектом майбутнього може стати гібридний людсько-міфологічний проект, де в образі живого політика проектується міфологічний образ. В українській політиці такі приклади були (**Ю. Тимошенко**), але вони поки не були системними; крім того, вони будувалися тільки на візуальній частині міфу, а не на наративній. Тимошенко (особливо під час Помаранчевої революції) виглядала як міф, але не мала за собою розказаної історії. Зеленський додає принцип сторітеллінгу до свого образу. І він на ньому буде будувати комунікацію. Його правління буде спробою продовжити серіал «Слуга народу», і його успіх залежатиме від того, наскільки його історію сприйматимуть як продовження історії Голобородька. Це створює радикальну перевагу Зеленського перед постмайданними політиками (Порошенко, Гройсман та ін.), які тільки починають опанувати прийоми сторітеллінгу і презентації себе як героя, з яким трапляються історії.

7. Розпад великих ідей

Ми увійшли в суспільство подальшого розпаду великих ідей. Півстоліття тому західні інтелектуали сприймали це як позитивний процес. **Ж-Ф. Ліотар** говорив про кінець «метанаративів», і **Ж. Дерріда** і **Ж. Дельоз** наголошували на ролі відмінностей та розрізень. Але те, що тоді вважали емансипацією, сьогодні стало ув'язненням і деградацією. І те, що тоді було зброєю інтелектуалів, сьогодні стало зброєю мас.

Сьогодні мікротаргетинг і мікросолідарність призводять до занепаду великих ідей. Люди все більше об'єднуються навколо маленьких подій, знаків, символів, ніж навколо великих ідей чи систем. Медіа та інформаційні потоки, сконцентровані на «*тут і тепер*», цьому тільки

сприятимуть. Будь-яка концепція макросолідарності – від національної до загальнолюдської – опиняється в кризі.

Достукатися до сердець людей із ідеями макросолідарності можна буде тільки через значно дрібніші і конкретніші *causes*. Слова «*український Донбас*», «*безпека*», «*мова*», «*реформа*», «*модернізація*» треба буде доносити через конкретні історії, повсякденні образи і конкретні тригери, які можуть бути зрозумілими людям та їх мобілізувати.

8. Загроженої інституції

У ХХ столітті теорія демократії зазнала серйозних модифікацій. Після Другої світової війни в Західній Європі та США особливої ваги почали набувати інституції та державна служба, яка має не залежати від коливань виборчого циклу. До поняття «*загальна воля*» (*volonté générale*, що йде від *Руссо*, і втілюється у виборах) додавалося поняття «*спільне благо*», яке формулюється не так спільною «волею» народу, як експертизою найкращих. Саме на стику «загальної волі» (що виражається в егалітарних виборах) і «спільного блага» (що формулюється елітарними технократами і не залежить від партій та «волі народу») і формуються стратегії (*policies*) демократичних суспільств. Адже «загальна воля» без експертизи технократів є сліпою, а експертиза без «загальної волі» не є демократичною.

Дедалі потужніший розвиток популізму сьогодні є радикалізацією однієї частини цієї рівноваги: загальної волі. У всьому світі люди почали сприймати інституції як корумповані, зайві, нелегітимні. Це породжує політиків, які говорять з народом в обхід інституцій. Класичним прикладом є американський президент **Д. Трамп**. В Україні таким прикладом може бути Зеленський. Якщо Трамп спілкується з народом через Твітер, то Зеленський це робить через відео. Історично це не є чимось новим: популістичні лідери завжди робили свою кар'єру на звинуваченні «політичного класу». У 1920–1930-х роках це привело на вершину влади багатьох європейських країн людей, які прагнули кінця «парламентської демократії», тобто кінця довгої та плюральної роботи інституцій.

Але якщо вожді 1920–1930-х років пропонували як альтернативу чітку жорстку вертикаль влади і тоталізацію (і тоталітаризацію) суспільства – кожен член суспільства має думати, відчувати одне й те саме, і діяти однаково, –

то сьогодні реальність інша: подібний популістичний лідер може дозволити собі говорити з десятками різних цільових груп одночасно і ставати своєрідним багаторукиим Шивою, що вміє плюралізувати свої меседжі.

Але логіка «*вождь і народ проти інституцій*» ніколи до хорошого не призводить: вона може призвести або до фашизоїдного авторитаризму, або до анархії, побудованій на недовірі.

9. Від Малоросії повз Україну

Успіх Зеленського також свідчить про те, що ідентичнісний український проект захоплює лише близько чверті виборців. І ця тенденція триває чверть століття: 24 % **П. Порошенка** у 2019 році можна порівняти із 23 % **В. Чорновола** у 1991 році.

«Ідентичнісний» проект України передбачає емансипацію від Росії та ЄСРП по чотирьох векторах одночасно: *безпековому* (армія, НАТО), *етно-національному* (мова), *релігійному* (віра) та *соціально-політичному* (політичний, конфесійний та етнічний плюралізм, демократія і права людини, ЄС). Отже, європейський проект лежить через український проект. Опонентом даного проекту традиційно був «*малоросійський проект*» (аналіз та критика цього проекту є довгою традицією української інтелектуальної культури – від **М. Хвильового** до **М. Рябчука**). «Малоросійський проект» хоч і визнавав за Україною самобутність, але тлумачив Україну як частину Росії.

Але феномен сьогоднішнього дня полягає у тому, що традиційно «малоросійський» виборець сходу і півдня України сьогодні все менше орієнтується на Росію: російська агресія для багатьох людей стала «червоною лінією». Ці люди все більше звертають свої погляди на Європу.

Однак, як і «малоросійський» проект, цей новий проект мріє йти в обхід українського етнокультурного проекту. Тому в найближчий час ми можемо спостерігати подвійну тенденцію: розпад «ліберально-націоналістичного консенсусу» (він уже розпадався у 2000-х з появою «Свободи», консолідувався під час Майдану і почав знову розпадатися десь від 2016 року) і натомість можливий союз «проєвропейських» сил (умовно **Зеленський** і **Вакарчук**), які складатимуться з колишніх частин «національно-патріотичних» і «малоросійських» сил.

Але тут є інший серйозний ризик. Зменшуючи роль дискурсу про безпеку, зокрема протистояння з Росією, Зеленський значно послаблює ті запобіжники, які існували в часи Порошенка. Він запалює «зелене світло» чи принаймні «жовте світло» там, де було червоне. Це стимулює сили, які прагнуть реваншу за поразку 2014 року, почати контрнаступ. Проєвропейська риторика Зеленського, можливо, не зробить цей контрнаступ явним, але через це він не стане менш небезпечним. Правління Зеленського може створити умови для консолідації сил, які закликають до «нормалізації» відносин з Росією чи для яких питання української національної безпеки не є ключовими.

У цьому парадокс Зеленського, який я назвав би «*подвійним Троянським конем*». Він може стати симптомом перетворення «малоросійського» проекту на «європейський», а може бути симптомом повернення «руського міра» під маскою євроінтеграції.

10. Що важливо робити українському громадянському суспільству:

1. У суспільстві в цілому, і громадянському зокрема, сьогодні велика напруга, поляризація та атомізація. Тому найпершим завданням є не допустити подальшої поляризації та атомізації. Між учасниками 2-го туру президентських виборів існують великі розбіжності, але немає різкого ціннісного розламу – на відміну від сучасної Британії, Польщі, Америки, які поділені навпіл саме щодо ціннісних питань. Обидві головні сили та їхні можливі союзники, принаймні на словах, поділяють курс на ЄС–НАТО, акцент на реформах та своєрідний патріотизм (хоч усе це в різних формах). Тому громадянське суспільство має працювати над зменшенням, а не над збільшенням поляризації. Непримиренним воно має бути тільки до відверто проросійських сил (на кшталт «Опозиційної платформи») чи відверто ксенофобських (ультранационалістичних сил). У цьому полягає додана цінність громадянського суспільства у ситуації більшої поляризації і все більшої суб'єктивізації медіа.

2. Громадянському суспільству варто розробити критерії оцінки політсил на основі ключових пріоритетів країни: євроінтеграція, НАТО, безпека, суверенітет і територіальна цілісність, права людини, реформи. Встановити червоні лінії, пов'язані з цими пріоритетами (такі лінії були вже встановлені спільною заявою понад 80-и громадських організацій); перехід цих червоних ліній має вести за собою реакцію громадянського суспільства. Здійснювати моніторинг головних політичних сил (передусім сили президента та сил, що сформують коаліцію) щодо дотримання цих критеріїв. Важлива консолідація зусиль різних суб'єктів громадянського суспільства – є вже ініціативи подібного моніторингу під егідою Українського кризового медіа-центру; варто співпрацювати з громадською спільнотою «Коаліція реанімаційний пакет реформ» та іншими коаліціями

3. Висловлюватися голосно щоразу, коли червоні лінії порушуються. Кожне подібне висловлення громадянського суспільства має залучати якнайбільше різних гравців.

4. Мати співпрацю з комунікаційним сектором (як бізнесовим, так і громадським) та медіа-організаціями, продакшн-студіями для швидкого «запакування» та адаптації складних меседжів громадянського суспільства для ширших мас. Входити в публічний дискурс не тільки заявами, але й короткими емоційними відео, де меседжі громадянського суспільства будуть просто, зрозуміло і емоційно насичено запаковані для ширшої аудиторії

5. Завжди особливо уважно реагувати там, де є ризик руйнування інституцій. Громадянське суспільство має бути тим барометром, яке здатне побачити межу, де закінчуються «радикальні реформи» і починається руйнування інституцій. Недосконалі та корумповані інституції – це погано, але непрацюючі, дисфункціональні інституції – це ще гірше.

6. Завжди особливо уважно реагувати там, де є сліди реваншу або проросійських сил, або сил, пов'язаних з колишньою «Партією регіонів». ■

МЕДІА 2.0.

ЩО НЕ ТАК ІЗ УКРАЇНСЬКИМИ ЗМІ?

Павло Казарін
журналіст,
м. Київ

Засоби масової інформації у всьому світі переживають драматичні зміни. Їх атакують з різних сторін. Удари йдуть від нових технологій, блогерів і людської втоми від змін. А ще від гравців, які намагаються розширювати зазор між реальністю і тим, як люди її сприймають. У результаті українська медіареальність виявилася в гібридній ситуації. З одного боку, вона успадковує загальносвітові тренди, від яких сьогодні ніхто не може вберегтися. З другого – є заручницею локальних історій, пов'язаних безпосередньо з Україною і її найближчими сусідами.

Галактика інтернету

Друкарський верстат *Гутенберга* був не просто ще одним каменем у фундаменті прогресу. Йому довелося стати чимось набагато більшим. Чимось, що змінило наш світ до невпізнання. Книгодрукування перевернуло звичний світ. Відкрило дорогу протестантизму й освіті. Дало зелене світло капіталізму й націоналізму. Запустило нові війни і перелицювало держави. У результаті на наступні століття весь світ занурився в те, що *Маршалл Маклюен* потім назве «галактикою Гутенберга». Нам же випало жити в епоху змін не менше глобальних, контур яких задає інтернет.

Аналогова епоха має особливість. Якщо взяти будь-яку демократичну країну і представити ЗМІ і їхню аудиторію у вигляді дробу, то в чисельнику виявляться найрізноманітніші люди. Вони можуть відрізнитися поглядами і рівнем доходів, рівнем освіти та успішності. Але всіх їх урівнювала інформаційна картина, яку вони споживали. Тому що в знаменнику цього дробу були переважно одні й ті ж медіа.

Телеканали і паперові видання могли відрізнитися цільовою аудиторією і партійними уподобаннями. Але їхня кількість була обмежена і їх можна було перерахувати. З огляду на їхню порівняльну нечисленність всі вони – так чи інакше – змушені були підкорятися певним загальним професійним правилам і якимось універсальним ціннісним установкам. ЗМІ були інституційними посередниками між споживачами контенту та їх виробниками. І не було іншого способу достукатися до аудиторії, крім як довівши редакції життєздатність своєї точки зору.

Інтернет скасував стару реальність – і народив нову. Ми стали жити в епоху людей, які спілкуються зі своєю аудиторією просто, без посередників. Мова йде про блогерів – усіх тих, хто комунікує з читачем, глядачем або слухачем без допомоги редакцій.

Народження інтернету сприймалося як перемога над інституційною цензурою. Як технологія, яка відправить у небуття спроби авторитарних режимів контролювати інформацію. Здавалося б, що інтернет стане середовищем спілкування всіх з усіма. Ми не врахували лише того, що на зміну цензурі централізованої прийшла епоха цензури добровільної.

Мильні бульбашки

Інтернет породив реальність «мильних бульбашок». Кожна людина виявилася здатною оточити себе однодумцями, читати лише їх контент і, в результаті, занурювати себе в «теплу ванну», будучи переконаною, що саме її погляди є нормативними та що саме вона і є представником «більшості».

Ще недавно будь-який фрік, переконаний у тому, що планета насправді плоска, був приречений на самотність. Він міг вважати, що лише він знає реальну правду, а всі інші або лицемірять, або помиляються. Інтернет подарував фрікам можливість знаходити один одного, створювати контент для однодумців і просувати свої ідеї. А ще інтернет дозволив розрізненим фрікам об'єднуватися і створювати політичний запит, на який ринок став відгукватися політичною пропозицією.

На зміну медіа, які були «для всіх», стали приходити медіа «для своїх». Навіть фейсбук індексує стрічку новин, орієнтуючись на наші переваги. Нам показують тих авторів, чії пости ми лайкаємо. Ті, кому ми лайки не ставимо, рано чи пізно зникають з наших стрічок. І тому у будь-якого користувача соцмереж рано чи пізно виявляється своя власна інформаційна реальність – не схожа на ті, в яких живуть його сусіди по сходовому майданчику.

Нам випало жити в епоху битви технологій з інститутами. Політичні партії, класичні архітектури та ЗМІ опиняються в кризі через нові інформаційні реальності. Саме вони зробили можливим того ж **Дональда Трампа**, якому вже не потрібна лояльність CNN, бо йому цілком достатньо твіттера, щоб спілкуватися зі своїми прихильниками. Попутно країни «старої демократії» раптово виявляють нові лінії розломів всередині своїх суспільств, результатом яких стають «прикордонні» голосування за Брекзит або торжество політиків, які ще недавно здавалися аутсайдерами.

У всьому світі сьогодні існує розрив між реальністю і тим, як люди її собі уявляють. Французи думають, що 23 % їхніх співгромадян – мусульмани, хоча насправді це лише 8 %. Італійці думають, що в них безробіття на рівні 49 %, хоча насправді це 12 %. У США думають, що у них безробіття 32 %, а насправді 4,7 %. У новій інформаційній реальності страхи продаються краще, ніж сухі й беземоційні факти. А тому торговців неврозамі стає навколо нас все більше. І це не випадково.

Ігри розуму

Сучасна людина явно недооцінює реальність, в якій їй випало жити. Як писав **Юваль Ной Харарі** в книзі «Номо Деус. Коротка історія майбутнього», за останні півтора століття людство встигло перемогти головні проблеми, що супроводжували його впродовж тисячоліть. Наприклад, у 2010 році голод убив 1 млн осіб, а ожиріння – 3 млн. П'ять років тому від недоїдання страждали 850 млн осіб, а від зайвої ваги – 2 млрд. Причому динаміка цілком однозначна – в доступній для огляду перспективі людство відправить голодні смерті на звалище історії. Ситуації, коли неврожай забирає 15 % населення країни (як це сталося у Франції в 1694 році) вже не буде. Відтепер голод – це результат не природних катаклізмів, а соціальних: він виникає там, де є на те цілеспрямована зла воля. У якої, до того ж, є ім'я і прізвище.

Бабусин рецепт лікування застуди (гаряче молоко і мед) теж родом з нашого голодного минулого. Всю свою історію існування людина жила в умовах нестачі калорій. А тому рецепт одужання полягав у тому, щоб дати ослабленому організму достатньо енергії, аби він упорався з недугою. Тому в справу йшли найбільш калорійні продукти, які можна було знайти в селянській хаті.

Дідівські рецепти безнадійно застаріли. Тому що ніякої «нестачі калорій» більше не існує. Навпаки – є їх надлишок. І лікувати ГРВІ куди логічніше за допомогою ліків. До речі про ліки – людство встигло перемогти навіть ті хвороби, що спустошували країни і континенти протягом усієї історії. У XIV столітті чума забрала чверть населення Євразії. У XVI столітті чорна віспа викосила 90 % аборигенів американського континенту. На початку XX століття «іспанський грип» убив сто мільйонів осіб. Аж до XX століття комбінація голоду і хвороб приводила до 30 %-ї дитячої смертності.

Усе це в минулому. Нас не прищеплюють проти віспи, тому що цю хворобу вдалося перемогти ще в 1979-му році. Вакцини і ліки позбавили слова «епідемія» свого жахаючого звучання. У 2002-му ми боялися атипової пневмонії, у 2005-му – пташиного грипу, у 2009-му – свинячого, а в 2014-му – гарячки Ебола. Остання виявилася безжальною, забравши життя 11 тисяч осіб.

Але нічого з перерахованого ні в яке порівняння не йде з пандеміями минулого. Причому люди помирають не через те, що немає ліків, а тому, що лікування не встигає вчасно дістатися до неблагополучних регіонів (в разі гарячки Ебола це була західна Африка).

Ми сьогодні помираємо від тих хвороб, до яких наші предки просто не доживали. Онкологія і серцево-судинні хвороби раніше не вбивали людство просто тому, що не встигали. За них це робили куди простіші і примітивніші віруси, а також інші люди. І не варто скептично посміхатися. Людство змогло перемогти також насильство – у тому вигляді, в якому воно існувало всю нашу історію. В аграрних суспільствах воно знищило 15 % популяції, а в XX столітті – лише 5 % (з урахуванням двох світових воєн). У 2012 році від насильства (війни і злочинність) загинуло 620 тисяч осіб, ще 800 тисяч – це самогубства, ще 1,5 млн загинуло від діабету.

Нам може здаватися, що ми живемо в світі, сповненому насильства. Але це не має ніякого відношення до реальності. Ніколи раніше людство не жило так благополучно і мирно, як тепер.

Наші вороги – це не голод, не віруси і не зброя.

Наші вороги – це когнітивні спотворення. Ті самі, що змушують нас відчувати себе нещасними. Навіть страх перед тероризмом – це підсумок нашої медіарельності. У 2010-му тероризм забрав трохи менше восьми тисяч життів – переважно в країнах, що розвиваються. А ожиріння забрало більше трьох мільйонів. Ми боїмося ІГІЛ і Аль-Каїди, хоча цукор і діабет небезпечніші. Просто у ІГІЛ краший піар.

У нашій реальності немає нічого, що дозволяло б говорити про «кінець світу». Перенесіть сюди на машині часу вашого предка з XV століття, і він скаже, що опинився в найкращому зі світів. До тих пір, поки ви не включите йому випуск новин. У нашому світі не стало більше насильства і смертей. У нашому світі стало більше прямого ефіру. Нас робить щасливими не об'єктивна реальність, а суб'єктивна, не те, чим ми володіємо, а те, що ми про це думаємо. Але в тому й особливість, що в новій інформаційній реальності попит на неврози продукує цілком конкретна пропозиція.

Втома від прогресу

Час тече з різною швидкістю. Одне десятиліття в XX столітті вмещувало більше трансформацій, ніж два століття раннього середньовіччя. Ми продовжуємо мислити «поколіннями», вписуючи їх у двадцятирічний лаг, але і це ілюзія. Між нами часів «Револуції на граніті» і нами ж часів «Євромайдану» лежать кілотонни дорослішання і кілометри цинізму, дротяні телефони і відеокасети.

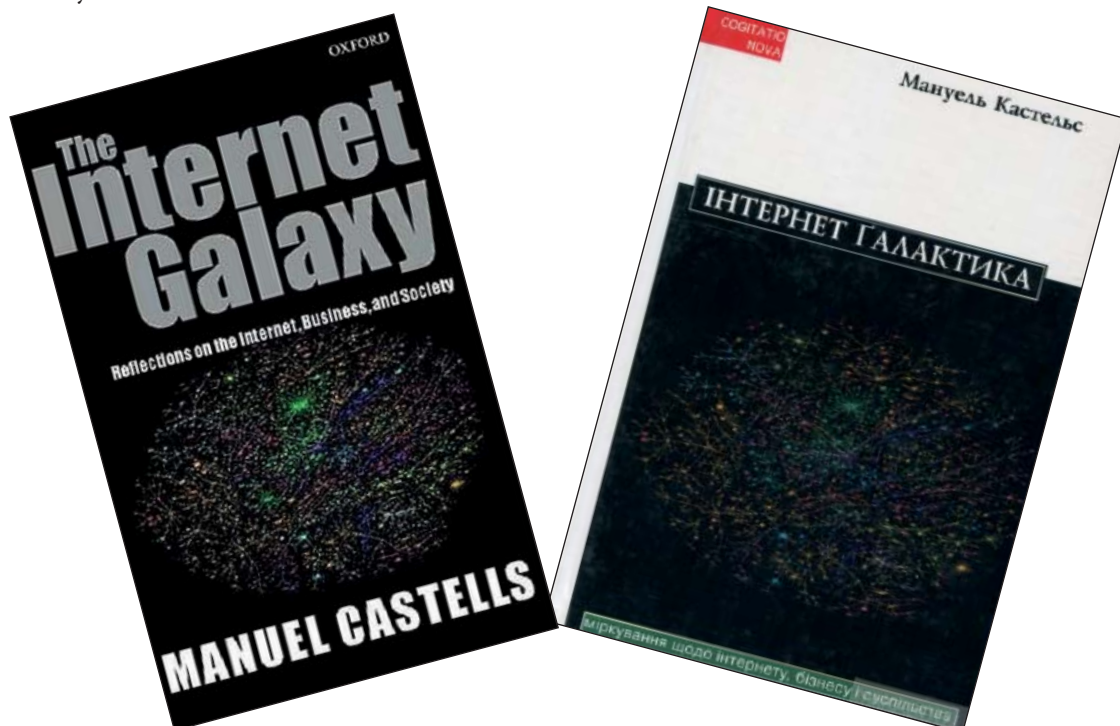
Мартіна Лютера Кінга від **Барак Обами** відокремлює всього лише 56 років. Дехто з тих, хто став свідком інавгурації першого темношкірого президента США, ще пам'ятали расову сегрегацію в південних штатах. За останнє століття більшість країн встигла наділити жінок всією повнотою цивільних прав, засудити антисемітизм, расизм і шовінізм і впритул наблизилася до засудження гомофобії. Уклад змінюється стрімко – і це не могло не позначитися на побуті.

Прогрес змінює все, до чого встигло звикнути людство. Він вилучає цілі професії і галузі. Експерти говорять, що будь-яка праця, яку можна алгоритмізувати, вже найближчим часом може виявитися долею штучного інтелекту. Для того щоб не залишитися на узбіччі, сучасна людина змушена *«бігти щодуху лише для того, щоб залишатися на місці»*. Ймовірно, це багатьох втомило. І в результаті у багатьох обивателів починає виникати попит на контрреволюцію.

Зміни відбуваються так швидко, що нові політики торгують уже не картинками майбутнього. Вони торгують картинками минулого, мріями про якусь ідеальну епоху, в яку від цих самих змін можна втекти, мріями про ідеальне «вчора», переконуючи себе і нас, що саме «вчора» було зрозумілим і прогнозованим.

Якщо раніше людство жило з відчуттям, що *«сьогодні»* – це недосконале *«завтра»*, то тепер нас все частіше переконують, що *«сьогодні»* – це зіпсоване *«вчора»*. І що єдина запорука порятунку – це повернутися в якийсь *«золотий вік»*, захований від нас під гушавиною століть. Антипрививочники, традиціоналісти, борці з ГМО... У нашій реальності найкраще продаються страхи і неврози. Ми охоче ведемося на страх завтрашнього дня, забуваючи про те, що наше *«вчора»* складалося з воєн, голоду та епідемій. Любимо народну медицину, забуваючи про те, що вона – продукт тієї епохи, коли пеніцилін ще не винайшли. Відмахуємося від науки, хоча саме вона дозволила всім нам дожити до повноліття.

І точно така ж ситуація складається в світі політичних пропозицій. У цьому сенсі **Путін** і **Орбан**, **Трам** і **Качинський** мало відрізняються один від одного. Вони всі торгують картинками минулого, ідеєю повернення в якусь ідеальне *«вчора»*. Технології зробили наш світ безпечним, але перелицювали його так сильно, що народили попит на минуле. І цим попитом деякі гравці вважають за краще користуватися системно.

Мануель Кастельс. Інтернет-галактика. Міркування щодо Інтернету, бізнесу і суспільства

Контрреволюція

Близько року тому відразу дві платформи – Facebook і Apple – видалили сторінки блогера *Алекса Джонса*. Офіційна причина – розпалювання ненависті.

Джонс вів конспірологічний канал InfoWars, в якому розповідав, що *Мішель Обама* – трансгендерка, Аль-Каїду спонсорує *Джордж Сорос*, вакцини викликають аутизм, висадка на Місяць була підркою, а теракти 9/11 були організовані урядом, який також має в своєму розпорядженні «погодну зброю» і управляє торнадо. Youtube погодився видалити лише кілька відеозаписів Джонса. Twitter до бойкоту приєднуватися не став.

Характерно, що Джонс був завсідником російського телеканалу «Царгород ТВ». Його любив запрошувати *Олександр Дугін*, в передачах якого американський конспіролог хвалив російського президента і критикував розслідування про зв'язки Трампа з Кремлем. Якби Алекс Джонс був обережнішим у висловлюваннях на адресу мігрантів із мусульманських країн – його сторінки продовжили б існувати.

Інформаційний ринок іноді краще називати «*полем бою*». Маніпулювати поданням про реальність куди простіше і дешевше, ніж міняти саму реальність. Однією з перших це зрозуміла Москва, яка стала створювати систему медіа та блогів, спільне завдання якої – проведення диверсій.

Ця технологія не нова. Радянський Союз точно так же вів інформаційні війни із Заходом. Але у нього був певний ціннісний набір, який він намагався просувати на експорт. У списку були «*планова економіка і інтернаціоналізм*», «*рівність і соціальний захист*». І СРСР вів війни з Заходом за правилами Першої світової: окопна війна з чітко окресленими кордонами. Прямі зіткнення – лише на периферії.

Сучасна Росія перелицювали правила бою. Відтепер війни йдуть за логікою диверсійних операцій, коли важливо не стільки просування «*свого*», скільки руйнування «*чужого*». По суті, Москва цілеспрямовано торпедує чужі інститути і довіру, розмиває концепт факту, пропонує на вибір цілу купу відчайдушної конспірології, підготовує фріків і інвестує в хаос. По кожному предмету дискусії вкидаються додаткові версії, єдине завдання яких – поховати під собою правильну відповідь. Наприклад, взяти такі твердження: «*Місяць – вигадка масонів*», «*Місяць зроблений з швейцарського сиру*», «*Місяць – рукотворне коло, прибите цвяхами до небесної тверді*» і т. ін. Всі ці версії покликані заглушити голоси тих, хто боязко нагадує, що Місяць – це супутник Землі.

Інвестиції в тотальну недовіру, повсюдну «зраду» і примітивні спрощення накладаються на реальні труднощі, мультиплікуючи їх у суспільній свідомості до поза межних величин. У результаті ми спостерігаємо зростання антимігрантських настроїв, попит на ізоляціонізм, торжество популістів. Москва не пропонує альтернативу, вона всього лише руйнує ту систему, якій вона прогнала холодну війну.

І наша країна не стала винятком. До 2014-го року російський вплив в Україні був зосереджений на просуванні московського порядку: ОДКБ – замість НАТО, Митний союз – замість Європейського, російський ринок – замість західного. Коли війна маргіналізувала ці гасла, на перший план вийшла та сама стратегія, що застосовується в ЄС і США, мета якої досить очевидна – повернути Україну в ситуацію 2013-го року. Причому ця технологія

досить безпрограшна. З однієї простої причини – для неї не існує протитрути.

Вся військова історія ХХ століття – це боротьба снаряда і броні. Потужність першого приводила до зростання товщини другої. А броні в інформаційних війнах не існує в принципі. Тому що будь-яка спроба її створити чревата звинуваченнями в цензурі.

Ми звикли покладатися на довоєнну етику лівого лібералізму, коли всі точки зору мають право на існування, коли простір ідей сприймається як ринок, який повинен бути приведений в гармонію «невидимою рукою». Ми віримо в концепти «*раціональний вибір*» і «*попит на якість*». Але в тому й річ, що ці правила перестають працювати. У тому числі і тому, що на ринку з'явилися штрейкбрехери – це гравці, які не намагаються грати за правилами, для яких інвестиції в медіа важливі не прямими дивідендами, а непрямыми – політичними, соціологічними, електоральними.

Втім нічого нового. Такі ж правила працювали і до війни, коли найбільші медіа були лише інформаційним бронешитом для основного бізнесу власника. Війна лише накрутила ставки. І в багато разів збільшила ціну помилки.

Заклики до чесної конкуренції з агресором за уми і серця виглядають досить наївно. Особливо якщо згадати, що сумарний бюджет російської держпропаганди перевищує мільярд доларів. Давиди перемагають голяфів здебільшого в притчах. А в реальності стають гумусом під ногами нерозбірливих в засобах левіафанів.

Проблема в тому, що дискусії про протитруту просто не існує. У цьому напрямку намагаються працювати США і Франція, але готового збірника рецептів немає. Чи може відкрите суспільство залишатися відкритим в умовах агресії з боку закритого? Де грань між пропагандою і журналістикою? Чи повинна наступати відповідальність за фейки і маніпуляції?

Ми звикли до того, що адепти «плоскої землі» і прихильники геліоцентричності мають різне право на мікрофон. Але у всіх інших питаннях цехова солідарність призводить до культури умовчання через закономірний страх перед цензурним кийком, який, як відомо, легко перетворюється в бумеранг. Але це зовсім не означає, що про проблему не варто говорити вголос.

У публічних дебатах існує важливе правило. Той, хто говорить правду, завжди програє тому, хто бреше. Тому що перший обмежений рамками цієї самої правди, а другий не обмежений нічим. В тому числі, якщо це – дебати про нас самих.

Бестіарій медіаринку

У назві цієї глави є помилка: ніякого медіаринку в Україні немає. Левова частка ЗМІ – планово збиткова. ЗМІ живуть за рахунок донорів, а тому головний вододіл впирається в мотиви спонсорів. Можна умовно виділити п'ять різновидів (типів) ЗМІ:

Перший – державні медіа. На відміну від Росії, в Україні – це пасинки медіаполя. У них надскромне фінансування, найнижчі зарплати, найстаріше обладнання. Через політику роздержавлення їх дуже мало, і найчастіше вони стають або першим місцем роботи для випускників журфаків, або синекурою для людей, які чекають пенсії.

До того ж, у регіонах ці медіа традиційно «жіночі» за своїм кадровим складом: низькі зарплати призводять до того, що працювати там можуть лише люди, не обтяжені обов'язком утримувати сім'ю. Патріархальний устрій – перший крок до гендерного дисбалансу.

Другий – ЗМІ, які намагаються бути бізнесом. Будь-який підручник скаже, що ЗМІ повинні заробляти на рекламі і приносити власнику дохід. Проте в українській реальності такий підхід майже не працює. Ринок реклами мізерний, конкуренція зі «ЗМІ на утриманні» висока, а читач не привчений платити за інформацію. У результаті виходить ситуація, коли будь-який ринковий старт-ап приречений тягнутися до точки беззбитковості, як ослик за морквиною. У західному світі схема, коли ЗМІ заробляють на рекламі, теж відживає своє. Їй на зміну приходять платна підписка. Але український читач звик до безкоштовного контенту. Його розбестив злагоджений ряд «штрейкбрехерів», які навіть не намагаються зводити дебет з кредитом. До того ж для українського читача контент не може виступати основою для прийняття бізнес-рішень. Він не вкладає в цінні папери, він не займається інвестуванням, а декотрі, хто цим промишляють, вважають за краще орієнтуватися на інсайда з кабінетів, а не на аналітику.

Третій – ЗМІ із західним фінансуванням. У цьому списку є українські майданчики, які живуть на гранти, наприклад «Громадське телебачення». А є й українські служби міжнародних корпорацій, наприклад київське бюро «Радіо Свобода». Вони не орієнтовані на самокупність, не шукають рекламу і не прив'язані до необхідності боротися за кількість на шкоду якості. З іншого боку, ці ЗМІ не трендмейкери ринку. За опитуваннями Research & Branding Group, 58 % їхньої аудиторії отримує інформацію від класичного ТБ і лише 30 % – з мережі.

Четвертий – ЗМІ, що належать великому бізнесу. Власники великих гаманців скуповували телеканали не тільки для інформаційного захисту бізнесу. У «ситі нульові» роки це було ще і статусно-іміджевим придбанням на зразок футбольного клубу. При цьому власники телеканалів продовжують обмінювати лояльність підшефних медіамайданчиків на поступки з боку влади. Порядок кожного ЗМІ з цього списку залежить від того, як складаються стосунки господаря з владною вертикаллю. У цьому ж переліку – особисті політичні мотиви, географія пріоритетів і публічне позиціонування власника.

П'ятий – ЗМІ, що фінансуються з Москви. Вони реєструються на зіц-голів і контролюються українською «партією Москви». Всі так чи інакше зацікавлені в поразці України у війні і в просуванні ідеї реваншу. У міру сил вони розширюють лояльну аудиторію, запрошуючи на роботу відомих медіаперсон. Мімікують під опозиційність і використовують свободу слова як пролом в обороні країни. Іноді такі ЗМІ знаходяться в законсервованому стані – їх перехід в активну фазу просування порядку почнеться в той момент, коли перспективи можливого реваншу стануть більш ніж очевидні.

Гамбурзький рахунок

У результаті український медіаринок сьогодні виявився заручником кількох магістральних тенденцій.

По-перше, це «галактика інтернету». Та сама, що уможливила інформаційні бульбашки. Раніше люди могли по-різному оцінювати факти, але сам набір фактів у всіх був один і той же. Тепер же люди підбирають собі медіаконтент, виходячи з власних уподобань, і в результаті вони перестають збігатися один з одним в описі реальності. До того ж в Україні через нові технології медіа втрачають роль монопольного посередника між виробниками і споживачами контенту.

По-друге, прогрес призвів до настільки швидкої трансформації устрою, що це породило у людей попит на традиціоналізм. У цей новий попит сьогодні готові інвестувати як випадкові гравці, так і системні. Перші просто капіталізують попит на ідеальне «вчора», розповідаючи небиліці про прекрасне минуле і торгуючи неврозамі і страхами перед майбутнім, інші свідомо торпедують стійкість демократичних інститутів, інвестуючи в недовіру і конспірологію.

По-третє, в результаті перерахованого вище поглиблюється розкол між реальністю і тим, як люди її собі уявляють. Ми живемо в найбільш комфортній реальності, в якій коли-небудь існувало людство, але люди нерідко втечені у зворотному. У тому числі це має відношення до сфери політичного волевиявлення – коли медіаканали не описують реальність, а конструюють помилкове уявлення про неї, в результаті чого виборці готові підтримувати ідеї, які, в кінцевому рахунку, приводять до руйнівних наслідків.

По-четверте, особливість українського медіаринку полягає в тому, що ключові канали комунікації зосереджені в руках кількох фінансово-промислових груп. В результаті основні медіагравці не є бізнесменами і не працюють з бізнес-моделями. Замість цього вони зосереджені на завданнях захисту основного бізнесу свого власника. І, як наслідок, створюють у виборця той електоральний запит, який вигідний власнику ЗМІ.

По-п'яте, на зміну колективним медіабрендам приходять персональні. Люди перестають читати і дивитися окремі медіа, віддаючи перевагу окремим медіаперсонам. Вождизм української журналістики в цьому відношенні мало відрізняється від вождизму української політики. Люди читають не видання, а авторів, в результаті чого медіа як інститут опиняється під загрозою.

По-шосте, українське суспільство не готове платити за контент. У результаті ті медіа, які намагаються перейти на бізнес-модель, з самого початку приречені. До того ж для людей інформація стає не основою прийняття рішень, а способом підтримки світської бесіди. Результат: попитом нерідко користується найбільш ексцентричний спосіб опису реальності.

Яким може бути вихід з цього нового глухого кута – сказати складно. Ми занурюємося в нову турбулентність, в рамках якої знайдеться місце популізму і конспірології, торгівлі неврозамі і пошуків на контрреволюцію. Ми опиняємося в ситуації, в якій дотримання журналістських стандартів виявляється необов'язковим і невигідним. А сама аудиторія чекає від медіа емоцій, а не додаткового знання. А в силу того, що технології знищили монополію на медіапосередництво, нікому не під силу контролювати ринок медіапропозицій.

Ласкаво просимо в чудовий новий світ. ■

ВІЛЬНИЙ УКРАЇНСЬКИЙ НАРОД НЕ ТЕРПИТЬ МОНОПОЛІЇ ВЛАДИ, ЯК І НАСИЛЬСТВА

Олександр Пасхавер

канд. екон. наук,
від 1995 р. засновник і президент
Центру економічного розвитку,
заслужений економіст України,
член-кореспондент
Академії технологічних наук
України,
м. Київ

Україна на моїх очах стала незалежною і почала формуватися як країна, що опинилася в невизначеному становищі і не мала ніяких навичок державного будівництва. Адже сама позиція країни суттєво залежить не тільки від керівників країни, а поведінка народу визначається тим, як живе країна. Для прикладу можна порівняти російську еліту і російський народ та українську еліту і український народ. Російська еліта в силу історичних обставин виділилася і відокремилася від народу, а її розвиток значною мірою визначався й власними закономірностями. Російська еліта цілком самодостатня в силу того, що Росія – це імперська країна, а тому еліта відокремлена від простих людей. Україна – країна не імперська, українська еліта близька до свого народу, вона така ж, як її народ. Можна сказати, що в цьому сенсі ми простіші. Тому в мене немає уявлення про українську еліту як про щось самостійне.

Україна протягом чотирьохсот років була колонією Росії, котра контролювала процес формування української еліти з тим, щоб та не ставала досить самостійною і якісною. Це призвело до деяких несприятливих наслідків. Вони пов'язані з тим, що в момент, коли країна стає незалежною, статус і цілі еліти грають колосальну роль. Формування держави залежить від того, наскільки є кваліфікованою еліта, і те, що тут протягом чотирьохсот років не був сформований якісний, із традиціями, клас еліти, має для України негативне значення.

Ставши незалежною, Україна змушена була виділятися з метрополії, і держава формувалася відповідно до характеру народу. Українська держава була частиною російської держави, і всі його властивості були пов'язані з російською державою. На наших очах виявляються всі властивості українського народу, так не схожого на російський, і формується уявлення про українську еліту. Перед елітою завжди встать певні вольові та інтелектуальні завдання. Але українська еліта не має рис, які дозволили б нам благополучно і якісно змінюватися, – ми робимо це з великими труднощами.

Які ж властивості народу визначили таку якість еліти? У колишнього колоніального народу немає агресивних рис, які роблять народ великим. Україна була сусідом двох великих народів – російського і польського. «Великий» в цьому сенсі означає не похвалу, а вплив, який вони чинять на світ. Протягом століть, живучи поруч з такими народами, Україна жодного разу не змогла побудувати власну державу.

Для того, щоб переформатувати державу в самостійну, потрібна еліта, яка має традиції і навички державності. Якщо еліта таких навичок не має, то це знаходить відображення в народі, який не тільки не має навичок державності, а й до самої держави як інституту відноситься негативно. Як в цих умовах будувати державу? Тобто є проблеми, пов'язані з її слабким історичним становищем. Особливо це очевидно при порівнянні з двома сусідами – росіянами і поляками.

З чим ми підійшли до сьогоденної ситуації і як можна оцінити останні п'ять років? Україна стала державою. Вона не агресивна, тобто вона не має традиції і планів розширення свого простору. У великих країн така традиція була і є. Але українська держава не стало повноцінною, хоча 28 років – чималий термін.

Властивості і народу і еліти – не вічний вирок, але вони змінюються дуже повільно. Ресурсу еліти, яка формується десятиліттями, недостатньо для своєчасної та якісної трансформації держави. До того ж чітко простежується бажання метрополії зберегти колишній імперський вплив на території країн, які в минулому залежали від них. Тому не можна сказати, що Україна розвивалася незалежно і вільно. Зараз у нас є представники нової еліти, я бачу їх і спілкуюся з ними. Але українська політична еліта, на відміну від російської та польської, більш провінційна.

Загальні підсумки економічного розвитку такі – країна розвивається дуже повільно. В цьому її проблема. Колоніальна історія України в момент здобуття незалежності створила проблеми для її інтенсивного розвитку. Наприклад, Естонія дуже швидко стала незалежною по всіх параметрах економіки і увійшла до складу найбагатших країн Європи. Отже, 50 років радянської влади подіяли на неї зовсім не так, щоб це було помітно в її розвитку. Тому, коли нам обіцяють 40 % зростання в найближчі п'ять років – це стандартне планування з метою агітації, але воно неправдиве.

Сьогодні Україна принципово відрізняється від тієї України, яка була частиною Росії. Найголовніше, коли ми оцінюємо процес незалежності, це не зростання економіки, хоча останні чотири роки вона й почала рости. Не сильно, але якщо ви порівняєте її з Росією, то побачите, що Україна розвивається успішніше, хоча російська пропаганда говорить про зворотне. Головне, що Україна не відразу, але зуміла вийти на невелике зростання економіки. Це те, що зараз характеризує її розвиток – стійкий стан невеликого зростання.

Сталий стан – це плюс, це означає, що країна набула рис нормально функціонуючої країни, а невелике зростання означає, що сили розвитку України традиційно невеликі. Що таке «сили розвитку»? Я думаю, що не тільки еліта визначає розвиток країни, а й відносини людей між собою, відносини людей і держави, відносини людей і інституцій – державних і недержавних – визначають швидкість розвитку країни. Я усвідомлюю, що це груба заява, але для українців в силу історичних обставин характерна недовіра як стабільна властивість. Це результат всієї попередньої історії – крім близького кола людей вони не довіряють ніяким структурам. Саме недовіра і є головною причиною повільного розвитку країни.

Для того, щоб країна розвивалася, потрібні два компоненти. По-перше, всі структури повинні довіряти одна одній, і, по-друге, в усіх структурах повинна бути енергія агресивності, тобто енергія розвитку. Україна – і це її плюс – стала хоча й повільно, але зростаючою країною.

Російські критики кажуть, що Україна разом зі здобуттям незалежності втратила всю свою промисловість. Це гра для необізнаних людей. Україна не могла не втратити промисловість, тому що вона в значній мірі існувала для обслуговування військово-промислового комплексу Радянського Союзу. Природно, що це припинилося, як тільки зник замовник. Але російські критики пророкували Україні (росіяни дуже люблять з презирством передбачати Україні всякі гидоти), що у неї немає нічого альтернативного, а ось це неправда. Україна витримала, хоча в неї не було замовника, а управлінці були мало кваліфіковані.

Ці два фактори робили перші роки незалежності вкрай несприятливими. Країна довго виходила з цього положен-

ня, а ось останні роки вона стала повільно зростати. І це, я вважаю, успіхом України.

Одна з проведених реформ – децентралізація – є позитивною для країни, але для України це непросте питання. Тут сильна протидія місницьких тенденцій, тому я не можу оцінити децентралізацію як безумовно позитивний процес.

Не видається мені розумним і прокльони олігархам. Це не слушно і безглуздо. Олігархи – це великі капітали, які не втручаються в управління країною. Країна стає самостійною, коли в ній є великі капітали. Але вони стають олігархічними через відсутність традицій державності. А де могли виникнути такі традиції, як не у великих капіталів? Адже великий капітал – це великі структури, які звикли керувати великими системами. Великий капітал був джерелом державного управління, далі народ мусив відсунути олігархів не від капіталу, а від втручання в державне управління. Якщо вони впливають на позицію президента, парламенту чи Кабінету міністрів, то протистояти їм повинні навички державності, яких в Україні поки немає. Цей процес є не негативною характеристикою України, а наслідком нерозвиненості як державної структури. Олігархи реалізують свої приватні інтереси, при цьому їх погано контролюють. Чи можна цього позбутися? Можна, але повільно, адже традиції державності швидко не створюються, потрібні покоління людей, які звикнуть служити державі. До цього в Україні не було людей, для яких служіння державі було б їх роботою. Вони служили не державі і не суспільству, а приватним структурам. Але це не є свідченням того, що Україна гірша від інших країн, просто в порівнянні з ними вона розвивається повільно.

Коли ми говоримо про Україну, то доречно порівнювати три великих народи, які прожили поруч багато сотень років і свого часу були рівними за кількістю населення. Як вийшло, що польський та російський народи стали великими, серйозно впливали на світові події, а українці – ні? Я ні в чому не звинувачую українців і не жалію їх. Українці проявили себе як не агресивний народ. Коли я читаю, що Польща і Росія гнобили Україну, я задаюся питанням, а чому Україна не пригнічувала їх, чому поляки і росіяни, розриваючи Україну на частини і знищуючи її еліту, не стикалися з такою ж агресивністю? Ось саме ця властивість українського народу має бути врахована в процесі створення структури і методів управління. Якимось чином це потрібно виправляти, тому що якщо ми не будемо враховувати таку властивість, то знову почнемо відставати.

Україна розвивається, вона стає повноцінною країною, але у неї є особливості, на які я хочу звернути увагу.

П'ять років тому ми мали зруйновану армію. А саме відсутність армії свідчила про те, що люди, які керували Україною, не сприймали її як самостійну державу, тому що саме армія є найважливішою структурою держави. Створення армії стало одним із фундаментальних параметрів створення незалежної України. Мені соромно, що я ніколи не думав про можливу загрозу – все добре, поруч Росія, що ж вона буде воювати з нами? Звичайно ж, ні. А це свідчить про відсутність досвідчених управлінців незалежної держави, які повинні були, в першу чергу, думати про армію і необхідність захистити країну. Відновлення армії – величезної організаційної структури – дуже важливий етап будівництва держави.

За попередні п'ять років Україна провела досить реформ, щоб стати незалежною державою. У них немає

помітних дефектів, які б усе засуджували. Реформи були життєво необхідними. Україна стала незалежною не з своєї волі і потрапила в ситуацію, коли подальше її існування залежало від реформ. Питання було не в тому, що хтось усередині країни усвідомлював необхідність розвиватися, обстановка в самій країні була такою, що все постійно стикалося з необхідністю реформацій.

Чому більшість їх було проведено тільки в останні п'ять років? – Йшов процес накопичення проблем. Коли вони стають серйозними, виникає процедура вирішення. Потім прийшла війна, і вона вимагала державників, яким нелегко давалися зміни.

Тепер трохи про те, що ж стимулює процеси становлення держави. В Україні дуже сильне громадянське суспільство. Це мене завжди дивувало й тишило. В умовах слабкої влади могла скластися ситуація, коли кожен ходить, як він хоче, а в Україні нічого подібного не сталося. Організувалися громадські структури, їх надзвичайно багато, вони ефективні. Український народ виявився народом, схильним до демократії. Народ дозволив громадянському суспільству стати сильним. Але ж демократія – це дорогий і важкий у виконанні для народу лад.

Чому Україна вибрала саме демократію, для мене загадка, для якої немає відповіді. Чому Україна не стала і не стане такою авторитарною країною як Білорусь?

Свідченням демократії стали вибори, що пройшли на високому рівні, як у демократичній країні. Влада змінилася, але в ній, на жаль, переважають не прозахідні, а просхідні тенденції. Нова влада відразу зробила кілька кроків назустріч Росії. А я вважаю, що кожен крок назустріч Росії повинен бути дуже обережним і обставленим захисними запобіжниками. Росія – держава, яке вміє тиснути на слабкі країни. *Зеленський* не був обережним. Я не знаю, які у нього погляди, але я б на його місці так швидко з *Путіним* не домовлявся.

У нової влади є однозначне завдання домогтися миру. А однозначне завдання миру по суті означає інтеграцію з Росією. Я проти того, щоб ми боролися за мир. Нам потрібні відносини рівного протистояння, а не миру. *Зеленський* має явно проросійські тенденції, але питання в тому, скільки кроків у бік Росії він готовий зробити?

Я як український громадянин готовий жити бідніше для того, щоб наша армія була повноцінною. Ми не можемо перемогти Росію в повітрі, але ми можемо мати армію, яка не дозволить Росії напасти на нас, тому що їй це буде дорого коштувати. Це вимагає багато коштів, і ми повинні

чесно сказати громадянам, що вони будуть жити не так багато, як очікують, саме тому, що ми будемо більшу частину коштів витрачати на армію. І вони повинні цю ціну прийняти. Але нова влада якраз уже пішла по шляху поступок.

Коли країна змінюється швидко, тоді народ висуває зі свого середовища видатних людей, які можна порівняти з самим народом за своєю силою. І вони можуть примусити народ, і він погодиться. Якщо сильний лідер готовий робити те, на що при слабкій владі народ не згоден, то при сильній владі він погодиться. Якщо політик приходить до влади в момент складної ситуації, то він повинен сказати, що буде боротися з наявними проблемами, а громадяни

повинні потерпіти. Бачу тільки такий шлях для справжнього політика. *Порошенко*, який став на шлях проукраїнського політика, саме тому викликав шалену ненависть росіян. Я вважаю, що це гарна характеристика українськості його політики.

Сьогодні Україна розвивається як європейська країна з особливостями, які були названі вище. Це навіть не її заслуга, а загальна тенденція. Я ще раз підкреслюю: буває, що країна розвивається завдяки сильному уряду. У нас це не так. Україна відрізняється від стандартного розвитку європейської країни саме тим, що вона не має навичок державності. А навички державності – це структури і люди, які мислять себе державниками. Таких людей у нас немає, як немає розвинених структур, і це означає, що Україна відстає у своєму розвитку від інших країн. У сказаному немає нічого трагічного. Я багато читаю в російській літературі, що Україна – це країна, яка обов'язково розвалиться. У мене немає такого відчуття, що Україні властиві якісь риси, що можуть призвести до розвалу держави. В її розвитку немає нічого драматичного. Вона відрізняється від інших країн, але ці особливості не обмежують її рух у бік Європи. При цьому розвиток має відбуватися тільки в союзі з Європою і її структурами.

Я бачу, що новий президент уже проявив себе не як носій загальної тенденції. Це виробляє гальмуючий ефект. Якщо цей ефект буде занадто гальмуючим, він буде просто скинутий. Незважаючи на відсутність протидії у владі, якщо президент піде проти тенденції, яка в сто разів сильніша, ніж суспільне протистояння, він програє самим ганебним чином. В Україні за всі часи незалежності не виникла монополія влади, країна завжди чинить опір монополії, в ній багато сильних гравців.

Вільний український народ не терпить монополії влади, як і насильства. ■

СУСПІЛЬСТВО І ВЛАДА В УКРАЇНІ: ПІДСУМКИ ОСТАННІХ РОКІВ І ПЕРСПЕКТИВА

Євген Головаха
доктор філос. наук, професор,
член-кореспондент
НАН України,
заступник директора
з наукової роботи
Інституту соціології
НАН України,
м. Київ

Основна проблема України як держави, що переживає драматичні зміни суспільного устрою, політичної системи і державного будівництва, полягає в необхідності створювати абсолютно нові соціальні інститути в дуже несприятливій соціально-політичній обстановці, зумовленій факторами зовнішнього тиску, перш за все з боку Росії. На жаль, Україну не дуже добре розумів і Захід. Я можу про це судити і з публікацій, і з контактів з багатьма західними вченими, які просто не розуміють суть змін, що відбуваються в Україні.

Унаслідок трагічних подій 2013–14 рр. Україна втратила частину території, загинули люди, і створилася дуже складна економічна ситуація. Ці події відбулися через те, що, з одного боку, ми не змогли переконати Захід у тому, що прагнемо стати повноправними членами західного співтовариства, а з іншого – не змогли переконати Росію в тому, що для неї буде дуже накладно анексувати наші території і вбивати наших громадян. Ми не змогли цього зробити в силу слабкості – економічної, політичної та інституційної.

Як соціолог я можу сказати, що до початку Євромайдану в Україні формально існували інститути демократичного суспільства – багатопартійність, ринкова економіка, вільні вибори, розділення влади, незалежна судова система. Але їхньої легітимності, тобто визнання в суспільстві і в свідомості людей, не було. Легітимними залишалися старі радянські інституційні механізми – економічний патерналізм, корупція, тиск на суддів та ін., тобто ми дуже довго жили в умовах подвійної інституційної системи. Мій песимістичний настрій щодо розвитку ситуації базувався на тому, що інституційний простір країни був настільки складним і суперечливим, що в цих умовах просто не могло бути нормального розвитку. Апофеозом феномена інституційної суперечливості став режим *Януковича*. Розрив між демократичною та проєвропейською риторикою, з одного боку, і «євразійською» практикою, з іншого, викликав масовий протестний рух.

Причому, з моєї точки зору, Росія все одно здійснила б анексію Криму і окупацію частини Донбасу, але в наступному році, коли були призначені вибори, для фальсифікації яких у Януковича було підготовлено все. Майдан був би, але не в 2013–2014 роках, а в 2015-му. І Росія, безсумнівно, скористалася б цим. Особисто я очікував подібних подій, але не в 13-му році, а після президентських виборів, в яких Янукович чесно перемогти не міг, про що свідчили всі соціологічні дослідження, але й владу добровільно не віддав би.

Тепер щодо того, що нам дали п'ять років президентства *Петра Порошенка* і наскільки вони були корисні з точки зору формування в Україні демократичної держави. Я вважаю, що основний результат цих п'яти років – це остаточна дискредитація перехідної інституційної системи, що сформувалася. У суспільній свідомості остаточно сформувалося уявлення про те, що в такому суспільстві жити не можна, отже, його потрібно принципово змінювати. При цьому йшли позитивні глибинні зміни.

В останні роки більшість населення підтримує західний вектор. До Євромайдану і наступних подій нічого подібного не було – євразійську «неорадянську» інтеграцію підтримували в різні роки від 55 % до 60 % населення. Навіть на момент перемоги *В. Ющенка* євразійський вектор інтеграції підтримував 51 %. Це результат подвійності інститутів і роздвоєння масової політичної свідомості.

З одного боку, 45 % готові були йти на Захід, з іншого, – 55 % – йти на Схід. Раніше на проросійський чи прозахідний вектор завжди впливала економічна ситуація: коли правила проросійські сили, – збільшувалася підтримка прозахідної орієнтації, і навпаки. На разі ситуація змінилася. Навіть масове розчарування в прозахідній позиції *Петра Порошенка* і його команди не привели би до зростання популярності східного вектора інтеграції. Це є свідченням стійкості геополітичних орієнтацій більшості населення, що визначає і обґрунтованість політичного курсу України в напрямку євроінтеграції.

Петро Порошенко був найбільш прозахідним лідером, але це скоріше заслуга не його, а путінського режиму, який остаточно відштовхнув не тільки Україну, а й інші пострадянські республіки, що втратили довіру до держави, чим основним аргументом у зовнішній політиці стала анексія. І навіть якщо в Росії якимось щасливим чином з'явиться демократичний режим, його лідерам буде дуже важко довести своє дружнє відношення до колишніх радянських республік.

Коли більшість громадян України підтримали європейський вектор (за даними опитувань останніх п'яти років 52–60 %, а євразійський – тільки 20–25 %) сталися зміни. Наше суспільство, що дуже важливо, стало більш відкритим по відношенню до Заходу. В принципі для українців (і ми про це писали з *Наталією Паніною* ще в 90-і роки минулого століття) був характерний дуже цікавий феномен – «східнослов'янська відособленість», коли «своїми» визнавалися тільки росіяни і білоруси. Євреї і поляки були найближчими до східнослов'янських етносів, з якими потрібно було знаходити спільну мову, а інші етноси відсторонювалися на дуже далеку дистанцію. Це не було активним антизахідництвом, скоріше за все в цьому проявлявся пострадянський ізоляціонізм.

За останні п'ять років український ізоляціонізм значно зменшився по відношенню до більшості етносів, ми стали більш відкритими, скоротили дистанцію по відношенню до Заходу, і тільки по відношенню до Росії збільшили – відчули, що якщо ми не будемо зближуватися з іншими народами, то будемо приречені на російське поневолення.

Захід теж пішов нам назустріч. Безвіз – багато в чому заслуга Петра Порошенка, і це, думаю, найважливіше, що було зроблено за останні п'ять років. Можливість без візи відвідувати країни Заходу означає, що у нас є шанс стати нормальною державою в нормальному суспільстві демократичних держав.

Економічні зміни мені оцінювати важче, але в цілому перші роки після Євромайдану в цьому сенсі були катастрофічними. Не можна не визнати, що ця катастрофа

мала і об'єктивні причини: анексія Криму та окупація Донбасу. Але навіть ці об'єктивні обставини не виправдовують неадекватне падіння гривні. Вона повинна була впасти, але не в три з половиною рази, як це сталося буквально за кілька днів. На цьому багато хто нажився, хоча держава могла зупинити цей процес, для чого й існує Національний банк. Великою помилкою влади було також колосальне підвищення тарифів. Ситуація трохи стабілізували божевільними субсидіями, але понабрали величезних боргів, за які довго доведеться розплачуватися. Можливо, був і більш адекватний спосіб виходу з економічної кризи 2015–16 років.

Коли запитують у населення про три основні проблеми України, то ними виявляються **війна, корупція і бідність**. Проблема війни не вирішена. Прийнято вважати, що в період президентства Петра Порошенка була створена боекватна армія. Це судження почасти проникло в суспільну свідомість, про що свідчать дані опитувань про довіру до армії. Порошенко цілком міг би записати це собі в заслугу, якби не скандал з «Оборонпромом».

Я сказав би так: проблема полягає в тому, що кожне досягнення останніх років пов'язане зі скандалом. Витягли економіку, але обвалили гривню і жахливо підвищили тарифи, створили армію, але виявилася корупція в «Оборонпромі», отримали Томос, але ускладнилася і загострилася при цьому конфесійна ситуація в Україні. У масовій свідомості загальний висновок був такий, що це шлях не туди. При Януковичі, коли в 2013-му році запитували, чи туди йде Україна, три чверті населення говорили, що не туди. І при Порошенкові до кінця його правління три чверті вважали так само. Я вважаю, що з точки зору реформування країни останні п'ять років не були марними. Але вердикт громадської думки такий: йдемо не туди, а влада корумпована.

Інституційна корупція почала формуватися ще в перші роки незалежності, тут не повинно бути ніяких ілюзій. Все це починалося ще тоді, коли постало питання про приватизацію, коли захоплювали і розпродавали підприємства. Початок 1990-х відрізнявся від подальших періодів тим, що ще зберігалися потужні радянські правоохоронні структури. Слідчі, працівники міліції, прокурори, судді в масі своїй були професійними людьми і ще не дуже усвідомлювали, що вже можна спокійно брати хабарі і благоденствувати. Але вже до кінця 1990-х таке усвідомлення стало загальним і багато в чому зберігається до теперішнього часу. Реформи прокуратури і судів до сих пір не приносять очікуваних суспільством результатів, пов'язаних із принциповою боротьбою з корупцією.

Цікавим феноменом стала реформа поліції. Спочатку громадяни України оцінили її дуже високо, але через півроку почався різкий спад позитивних оцінок. Зараз поліцію оцінюють трохи краще, ніж пострадянську міліцію, проте рівень підтримки досить низький. Проблема в тому, що у людей немає відчуття захищеності. Стара міліція не відповідає вимогам часу, але так-сяк виконувала деякі важливі функції з охорони громадського порядку. Реформована поліція виявилася багато в чому безпорадною і недостатньо підготовленою, у неї немає впевненості в своїх повноваженнях. Взагалі, сучасна поліція – це класичний приклад перехідного інституту, можливо з неї згодом виросте нормальна правоохоронна структура.

Позитивно суспільство сприйняло децентралізацію влади. Це, мабуть, єдина реформа, позитивні оцінки якої переважають над негативними. Реформа банківської сфери зіграла певну роль у тому, що економіка України вціліла після початку війни і втрати Криму та частини Донбасу. Втім ефективність банківської реформи повинні оцінити економісти, які здатні розуміти, що важливіше в такій ситуації – свобода банківської діяльності чи жорсткий контроль над нею. Беззаперечним фактом залишається те, що більшість населення як раніше не довіряло, так і нині не довіряє банківській системі.

Оцінка населенням Томосу як одного з основних результатів діяльності Петра Порошенка неоднозначна. Надій на те, що парафії УПЦ Московського патріархату масово перейдуть до складу ПЦУ, мало. Конфесійна ситуація дуже складна, і поява ще однієї церкви може додатково ускладнити її.

Який з усього цього можна зробити висновок? За минулі п'ять років була зроблена спроба привести основні інституційні механізми у відповідність з геополітичним вибором населення. У підсумку вона була оцінена населенням невисоко. Але це не означає, що немає передумов для перспективних змін. І в цьому, безумовно, є заслуга Петра Порошенка, бо він розумів, що в Україні немає іншого шляху. Якщо ми хочемо орієнтуватися на держави Заходу, то повинні приймати їхні правила гри.

До початку нинішнього року в більшості населення сформувався стійка думка, що старі еліти (всі, хто вже продемонстрував свої здібності в управлінні країною) потрібно усувати від влади. В принципі, скепсис по відношенню до політиків був присутній завжди. Але він стосувався безпосередньо тих, хто перебував при владі; тих же, хто був у опозиції, народ підтримував. На цей раз більшість населення не підтримувала ні тих традиційних політиків, хто був при владі, ні опозиціонерів. Основна увага була зосереджена на тих, хто взагалі ніколи не був у політиці. У даному випадку – це **Володимир Зеленський**. Але це міг бути і будь-хто інший з числа відомих людей, які не засвітилися у владі. Зеленський не був усвідомленим і продуманим політичним вибором населення, але був певним уособленням того не зіпсованої владою кандидата, який далекий від старих політичних еліт.

Чи потрібно розглядати результат виборів як абсолютно закономірний, чи він не міг бути іншим? Думаю, що політична ситуація в країні не настільки усталена, щоб можна говорити про зумовленість електорального вибору. Якби ніхто з популярних «позасистемних» кандидатів не висувався, у нас президентом цілком могла б стати яскрава представниця старої політичної еліти **Юлія Тимошенко**.

Вона починала гонку дуже впевнено. І якби **Святослав Вакарчук** висунувся вчасно та продемонстрував волю до перемоги, то, можливо, і він міг би стати переможцем електоральних перегонів, а може, і ще хтось ...

Зеленський відчув масові настрої і висунувся на їх хвилі. Був попит, висунувся чоловік, який його відчув. Я вважаю, що це свідчення його хорошої політичної інтуїції й розуміння масових електоральних настроїв, замішаних на відторгненні традиційних політичних еліт і надії на нове покоління політиків. На мою думку, не фільм «Слуга народу», а саме «95-й квартал» зіграв йому на руку. Там активно критикували все, що творили представники старих еліт і безжально висміювали знайомих усім персонажів української політичної сцени. Перед народом постав вибір – отримати те, що було зрозумілим і сумновідомим разом з переобраним Петром Порошенком, або отримати повну невизначеність з новообраним Володимиром Зеленським, який не має ніякого політичного досвіду і професійної команди. Народ вибрав невизначеність. А це означає, що люди готові були втратити усталений порядок і замість нього отримати або позитивні зміни, або сумні часи.

Ризики вибору невизначеності такі, що коли починається формування владної вертикалі, у владні структури попадають випадкові персонажі, які не відповідають рівню висунутих вимог, – без необхідної освіти і без досвіду роботи. Через рік стане ясно, чи вдалося створити більш-менш професійний управлінський апарат, який відповідає сучасним вимогам.

Як правило, всі наші президенти через рік свого правління отримували негативні оцінки. Масові протести проти реалізації формули Штайнмайера і відведення українських військ призвели до абсолютно закономірного падіння і рейтингу Зеленського. Чесно кажучи, я очікував більшого падіння, але рейтинг президента як і раніше, високий. Є чотири стадії довіри виборців: *перша* – коли підтримує більшість населення; *друга* – коли підтримує відносна більшість (тих, хто «за», більше, ніж тих, хто «проти», але вони не становлять абсолютної більшості за рахунок тих, хто не визначився); *третья* – коли не підтримує відносна більшість; *четверта* – коли не підтримує абсолютна більшість. Всі президенти до Зеленського за рік проходили шлях від переважної підтримки до масової непідтримки. Зеленський все ще на першій стадії довіри – його підтримує більшість, хоча і не така виражена, як в перші три місяці правління.

Для того щоби рейтинг президента не впав катастрофічно, він повинен вирішити три проблеми. Виборці очікують, що він **доб'ється миру, переможе корупцію, знизить тарифи і рівень бідності**. Проблема полягає в тому, що поки що не видно шляху швидкого вирішення цих проблем. Так що цілком закономірним результатом діяльності Володимира Зеленського в кінці першого року його правління, найімовірніше, буде падіння персонального рейтингу, популярності «слуг народу» і зростання недовіри до уряду. А це вимагатиме від Зеленського радикальних кадрових і політичних рішень. В цілому, рух буде відбуватися в заданому в 2014-му році напрямку, – геополітичний вектор визначився. Але потрібні будуть неординарні політичні кроки, враховуючи складність внутрішньо- і зовнішньополітичної обстановки. Я все ще сподіваюся, що якщо у Зеленського вистачило інтуїції відчутти попит виборців, то не виключено, що її вистачить і на прийняття адекватних політичних рішень. ■

ПРО СИТУАЦІЮ, ЯКА СКЛАЛАСЯ СЬОГОДНІ В УКРАЇНІ

Віталій Портников
журналіст,
письменник і публіцист,
телеведучий,
м. Київ

Я вже неодноразово говорив, що розглядаю ситуацію, яка склалася в Україні, як певний «олігархічний реванш, оформлений під охлократичну революцію». Можу пояснити цей термін. Він досить простий і пов'язаний з тим, що олігархія, тобто люди, що монополізували доступ до засобів масової інформації та економічного потенціалу країни, вирішують питання спадкоємності влади не перший день і не перший рік. І в принципі такі рішення вони приймають з моменту, як було оформлено олігархічні інституції в українській економіці. Тобто, якщо 1994 року рішення про те, хто буде президентом України, приймалося у Москві, то вже 2004 року вони приймалися у Києві. Якщо ще 2004 року ці рішення приймала політична еліта на чолі з **Леонідом Кучмою**, який був третейським суддею для олігархів, а вони погоджувалися з цим рішенням, то 2010 року вони ухвалювали ці рішення самостійно. Тоді було зроблено ставку на **Віктора Януковича** як на людину, що влаштовувала усіх представників олігархічної камарильї – і **Дмитра Фірташа**, і **Рената Ахметова**, і **Віктора Пінчука**, і (можливо меншою мірою) **Ігоря Коломойського**.

По ідеї, 2013 року, під час Майдану, олігархи теж були згодні між собою, коли йшлося про необхідність послаблення впливу Януковича. Тому вони, по суті, підтримували протестний рух. Всі, крім Рената Ахметова. Безумовно по-різному. Якщо Коломойський займав активну позицію (бо «сім'я» Януковича забирала його бізнес), то Дмитро Фірташ – займав обережну, а Віктор Пінчук намагався і з владою не посваритися, і з Заходом бути близьким. Але слід пам'ятати, що всі олігархічні канали, включаючи канал І. Коломойського, були тоді на стороні влади, а не Майдану.

В 2014 році ми спостерігали повну згоду олігархів щодо кандидатури **Петра Порошенка**, тому що І. Коломойський розраховував на збереження того феодалного уділа, який він викроїв з України після нападу Росії. Фактично це були Дніпропетровська, Запорізька та Одеська області (в останній губернатором був **І. Палиця** – довірена особа Коломойського). З Фірташем Петро Порошенко зустрічався у Відні, Пінчук теж, очевидно, був прихильником саме Порошенка, а не **Юлії Тимошенко** (з відомих причин). Залишався Ахметов, що займав нейтральну позицію і вже згодом домовлявся з владою.

2019 року спостерігалася дуже схожа ситуація. Коломойський був роздратований після того, як у нього забрали, приватизувавши, «ПриватБанк». Домовленості з Фірташем теж були порушені з об'єктивних причин – неможливо бути президентом, який має підтримку Заходу і задовольняє олігархів. Пінчук також був розчарований тим, що відбувалося, – ставала неможливою торгівля з Росією, тому Кучма вийшов з контактної групи у Мінську і повернувся туди вже за президента **Володимира Зеленського**. Нейтральна, як завжди, позиція Ахметова пояснювалася комфортною для нього ситуацією за Порошенка, враховуючи власні енергетичні можливості. Необхідно підкреслити, що коли ухвалювалося рішення про усунення Порошенка, ставка робилася не на Зеленського, а на Юлію Тимошенко.

Відтак Зеленський – абсолютно випадковий персонаж у цій історії, оскільки його заводили на політичну арену з єдиною метою – не дати Юлії Тимошенко монополізувати владу. Реально розраховувати вона могла лише на допомогу Коломойського. Тоді це був консенсус за нейтралітет трьох. Але Коломойський чудово розумів, що

в разі перемоги Ю. Тимошенко і більшості її в парламенті розраховувати на виконання нею взятих зобов'язань буде дуже непросто. Так з'явилася концепція Зеленського – він заводить у парламент велику народну партію, яка не дасть можливості Тимошенко монополізувати владу.

Потім стало очевидним, що олігархи не врахували народні настрої. Так само було й під час Майдану 2014-го: вони хотіли не відставки Януковича, а лише його послаблення. Вони також не хотіли і не очікували російського вторгнення. Їм і на думку не спадав такий розвиток подій, але сталося так, як сталося. Просто виявилось, що рейтинг Зеленського, враховуючи те, що було розгорнуто потужну кампанію проти не лише Порошенка, а й усього політичного класу, що «довів Україну до краю і жаху».

Все таки за великим рахунком для боротьби з корупцією за останні п'ять років було зроблено більше, ніж за всі попередні десятиріччя. Проте на каналах олігархів йшлося про інше: говорили, що війну не закінчено, хоча гарячу фазу конфлікту було зупинено. Фактично все, що було зроблено, подавалося як бездіяльність, і відповідальність за це покладалася не лише на Порошенка, а й на всіх політиків. Зрозуміло, що рейтинг В. Зеленського – людини не замішаної зовсім ні в чому – виявився набагато вищим, ніж рейтинг Ю. Тимошенко. Крім того, серіал «Слуга народа» цілком очевидно вплинув на настрої виборців.

Відтак робили ставку на одну фігуру, а такою, що обиралася, стала інша. І ми стикнулися з ситуацією політичної випадковості, коли людина, яка не готувалася до такої роботи (я навіть не впевнений, що готувався до роботи в парламенті), а просто на прохання своїх багатих покровителів мала зіграти роль громовідводу чи альтернативи сильній президентській владі в образі Ю. Тимошенко, сама стала президентом і уособленням сильної президентської влади. Ось те, що насправді відбулося.

Безумовно можна довго аналізувати власне народні настрої. Але очевидно, що вони не змінюються (причому впродовж 25 років), лише поповнилися новим мотивом – завершення війни. Але більшість людей, які голосують за президента, що перемагає, весь час хочуть одного й того самого. Вони хочуть покращення відносин з колишньою метрополією, і саме з цих міркувань голосували за Кучму, за Януковича, за Порошенка. Єдиним винятком був Ющенко, що переміг в результаті додаткового третього туру, причому невідомо, якими були результати другого – принаймні половина електорату Зеленського голосувала тоді за Януковича з тих самих міркувань.

Раніше наслідком поліпшення зв'язків з метрополією був дешевий газ і можливість знаходитися в Росії гастарбайтером без реєстрації, а нині – це припинення війни. Це населення, для якого столиця продовжує знаходитися в Москві, а не в Києві. І голосують вони за великим рахунком не за президента, а за генерал-губернатора.

Люди були в захваті від обрання президентом Порошенка (нині вони кажуть, що тоді обрали патріота, а нині – колабораціоніста), але особисто для мене це також дивна постановка питання. Що, він був патріотичнішим за Зеленського? – Ні, але люди, які за нього голосували, робили це тому, що він був міністром у кабінеті Азарова, був бізнесменом, а не вуличним революціонером, не був очевидним лідером Майдану, а з'являвся там епізодично, не був представником опозиції, а був самостійним депутатом у Верховній Раді.

Вже забули, ким він був до початку Майдану 2013 року. А був він часткою поміркованої політичної еліти країни. Поміркованим, навіть не опозиційним. Просто сама політична ситуація змусила Порошенка стати іншим, тому що не виправдалися його власні надії. Він не зміг домовитися з **В. Путіним**, йому потрібні були кошти, щоб підтримати мінімальну соціальну стабільність в країні. Тому він змушений був рахуватися з кредиторами тощо. Нині В. Зеленський у дуже схожій ситуації.

За Порошенка було розпочато багато реформ, яких країна потребувала з початку 1990-х років. Це пов'язано з тим, що було зроблено в сферах ідентичності, банківської справи, освіти, медицини, боротьби з корупцією, судової реформи. Але основна проблема цих п'яти років полягала в тому, що багато з цих змін не так проводилися, як імітувалися. Це взагалі імітаційна демократія. Імітувалися тому, що зупинялися там, де заторкували інтереси великих економічних груп і кланів.

Це була велика проблема для розвитку країни. Сам президент намагався маневрувати між тим електоратом, що з'явився у нього в результаті виборів 2019 року, і тим власним електоратом, що був у нього до 2014 року. А це дуже різноспрямований електорат (до речі, такий самий різноспрямований електорат з'явився потім у Зеленського.) І це дуже стримувало розвиток країни, уповільнюючи його темпи. Президент не контролював законодавчу владу і змушений був весь час шукати компромісу з «Народним фронтом», іншими політичними силами, від дій яких залежало прийняття тих чи інших законів.

Мені не хотілось би все це ототожнювати лише з Порошенком. Точніше, говорити про певний постмайданний режим, який змінювався і кадрово, і політично, який дедалі набував номенклатурних рис. У президента була невелика можливість для маневру при відступі до режиму, що був до 2014 року. Зміни, які сталися, не були незворотними ще й тому, що більшість населення не готова до незворотності таких змін і залишається в полоні старого політичного контексту. Це також треба розуміти. І дуже багато речей, що могли здаватися владі та її прихильникам важливими – особливо політичного характеру – для більшості людей є другорядними.

ЗМІ сьогодні залишаються під тим самим олігархічним контролем, що й 2014-го року, але з більшою свободою громадської думки. Антирейтинг Порошенка створювався постійно. По-перше, він створювався самим Порошенком. Коли він почав боротьбу всередині влади з **Яценюком**, то фактично створив ту модель наступу, яка згодом накрила його самого. Це очевидно. Якщо подивитися на ті аргументи, які за участі близьких до Порошенка людей використовувалися проти команди Яценюка, то очевидно, що згодом вони застосовувалися щодо самого Порошенка. Тими ж самими людьми, тими самими каналами ця маска була «напнута» на Порошенка. Не знаю, чому цього не можна було зрозуміти, коли все це починалося, але було тяжіння до консолідації влади. І цим Порошенко не дуже відрізняється від Зеленського, хіба що тим, що Порошенко – політик, а Зеленський – не політик. Але сама ідея і намагання сконцентрувати владу однакові. На момент відставки у Порошенка були всі можливості для консолідації влади – була (так чи інакше) більшість у парламенті, контроль над урядом – частковий, але був. І у Порошенка було розуміння, як працювати з цими інструментами.

Ми ще не знаємо наслідків того, що сталося після виборів 2019 року, вони стануть очевидними наступного року. Поки ми бачимо концентрацію влади в руках людини, яка не готова до такої відповідальності. Ризики полягають у тому, що знищуються державні інституції, а керування країною необхідне. Я не вважаю, що державу буде обов'язково втрачено, але ми не знаємо, на якій території вона збережеться. За великим рахунком, якщо тут буде створено класичний олігархічний режим Коломойського і Зеленського, то він буде дуже нагадувати той режим, який **В. Плахотнюк** створив у Молдові. І тоді Росії не важко буде переконати Захід, що є вихід із ситуації, яка склалася за цього режиму, і домовлятися з інституціями, ніж намагатися шукати спільну мову з пострадянськими феодалами. Тому сценарій протекторату цілком можливий. Поки на Зеленського ніхто не впливає так, як Коломойський. І важливо підкреслити, що вплив олігархів не відповідає національним інтересам країни.

Сама ідея олігархічного режиму має бути демонтованою, оскільки він не є режимом, який не є інституціональним. За Порошенка олігархи не мали таких можливостей, як сьогодні. В тому і вся проблема. Я думаю, що це були вимушені заходи під впливом Заходу, союзників президента. Можливо десь були й інтереси самого Порошенка. Але результати є очевидними – втрати Коломойського, Фірташа, Пінчука. Просто втрати Пінчука були не наслідком боротьби з ним, а результатом не відновлюваних зв'язків з Росією. А втрати Коломойського були реальними через боротьбу держави з ним. Нині ж він активно розставляє своїх людей на місцях, змінює ситуацію в енергетиці тощо.

Зменшення рейтингу Зеленського безумовно пов'язано з протестами, просто його рейтинг надто високий. Насправді ж важливий не рейтинг, значення має рівень протестного руху. У Януковича найвищий рейтинг був на момент початку Майдану, він міг виграти президентські вибори у кого завгодно. І що? Що це змінило?

Щодо перспектив, то корупцію в православній країні не можна подолати. Вона може бути зменшена шляхом багаторічних і багатопланових зусиль. Щодо рівня життя, то немає жодних причин сподіватися, що він може зростати, просто слід зрозуміти, до яких показників він знизиться. Війна може скінчитися лише на ганебних для українського громадянського суспільства умовах. Якщо б ця влада не боялася суспільства, то пішла б, не вагаючись, на будь-які умови, аж до генерал-губернаторства. Навряд чи Зеленський усвідомив би різницю.

Сьогодні кожен із нас не може вибудувати жодної перспективи. Її немає.

Я казав ще 2004 року, що буде п'ять років реформ, відносно чи не відносно успішних, здійснюваних досить повільно і обережно, оскільки до цих реформ у принципі не готове українське суспільство. Тому що українське суспільство хоче не реального реформування цієї країни, а в силу своєї охолощеності хоче певної абстрактної справедливості, причому цю справедливість воно розуміє в білоруському сенсі – коли немає багатих, або коли багаті дуже високо і їх люблять, як **Лукашенка**.

Я ще тоді говорив, що після п'яти років до влади придуть популісти, які все здобує зруйнують. І потім на руїнах почнуться справжні зміни. Але популісти теж могли б прийти різні. Могли прийти проукраїнські популісти, могли – проросійські, а могли прийти пройдисвіти. Це три різних варіанти розвитку подій. Прийшли пройдисвіти.

У країні є дві групи населення, вони не надто чисельні (кожна по 25–30 %). Умовно кажучи, це група людей, які вважають, що Україна – самостійна, незалежна держава, що має рухатися на Захід, і друга група людей, які вважають, що Україна – це придаток Росії. Між ними основна частина населення – тутейші. Це проміжне населення, якому все однаково. Нині обидві групи населення можуть замислюватися про власну диктатуру для того, щоб зробити цю територію такою, якою вони її насправді бачать. При владі більшість населення, що бачить Україну просто як територію збагачення або отримання державних субсидій. Таке населення не може встановити диктатури, бо не розуміє – навіщо і що з цим робити.

Диктатура можлива у будь-якій країні, якщо під неї збудовані відповідні структури. Диктатура може бути різного типу. Тут безумовно можлива авторитарна влада, неосвічений авторитаризм.

Але ми не знаємо, якою буде Україна. Якщо б нині Донбас і Крим були в складі України, то проросійське і проукраїнське населення складалося б з двох половин. У цьому сенсі нічого не змінилося б. Тут, як і раніше, існують дві країни. І не просто дві країни, а два народи – умовно «українці» і умовно «малороси». В слові «проукраїнські» важливим є «про», тобто серед «малоросів» з'являються люди, які симпатизують українству, проте не бажають ставати українцями. Ці люди були рішуче налаштовані проти закону про українську мову. І це хороший тест. Вони – не українці, вони лише співчують українцям. Тому вони можуть відбутися в рамках іншого державного проекту. ■

Український міжнародний комітет з питань науки і культури при НАН України

запрошує 30 жовтня 2019 року о 18 год.

до Білої зали Будинку вчених НАН України (вул. Володимирська, 45)

на засідання дискусійного клубу «Елітарна світлиця»

Теми засідання

"Стан та тренди у житті соціуму".

"Влада символічна чи реальна"?

з циклу **"Україна змінюється..."**.

Гості "Світлиці": члени Ініціативної групи "Перше грудня" Євген Захаров, Йосиф Зісельс, Мирослав Маринович.

До участі в зустрічі запрошуються: представники державних та громадських організацій, всі, хто бажає.

Веде засідання академік НАН України Ярослав Яцків

Засідання дискусійного клубу «Елітарна світлиця» з циклу «Україна змінюється...»

ВИСТУПИ

Ярослав Яцків

доктор фіз.-мат. наук, академік
НАН України, директор ГАО НАН України,
член Ініціативної групи "Першого грудня", м. Київ

ШАНОВНІ ЧЛЕНИ ДИСКУСІЙНОГО КЛУБУ «ЕЛІТАРНА СВІТЛИЦЯ» ТА УЧАСНИКИ ЗІБРАННЯ!

Перш за все давайте привітаємо гостей «Світлиці» – шановних членів Ініціативної групи «Першого грудня» панів *Євгена Захарова, Йосифа Зісельса та Мирослава Мариновича.*

Тематика «Світлиці» відома. Але я хочу спочатку висловити декілька своїх думок щодо «стану та трендів українського суспільства» та просити пана Мирослава Мариновича – одного зі старійшин ініціативної групи «Перше грудня» – інформувати наше зібрання про цю Групу взагалі, її мандат, засоби та форми діяльності.

Отже, спочатку про організатора «Світлиці» – Український міжнародний комітет з питань науки і культури при НАН України (КНК), у діяльності якого від 1990 року основними критеріями є:

- популяризація української науки і культури у світі;
- сприяння розвитку співпраці у цій царині з міжнародними спілками та організаціями, зокрема з українською діаспорою;
- проведення наукових досліджень та громадських заходів з історії та сьогодення України та ін.

КНК та ІГ «Перше грудня» – це громадські організації. Тому для нас була цікавою думка відомого соціолога *Ірини Бекешкіної* щодо громадських організацій (ГО) України:

«Раніше вважали, що громадські організації можуть певним чином компенсувати недовіру до державних інституцій... Нині, на тлі великих сподівань щодо нової влади, громадяни вважають, що громадські організації не відіграватимуть такої значної ролі... Тож перед громадським сектором стоїть завдання знайти себе...»

Непросте завдання «знайти себе» у цьому складному світі – зовнішньому відносно України та внутрішньому в Україні.

Очевидно, що ми живемо в надзвичайно складному часі. Тяжкому, бо в країні йде війна з Росією на тлі економічної деградації та зубожіння переважної більшості населення України. Прекрасному, бо ми стали свідками народження нової (а вірніше – відродження) держави – України.

Цей стан, на думку декотрих експертів, призвів до того, що сучасне українське суспільство (соціум) стало суспільством споживання: *«... Економіка керує людиною. Отже володіння матеріальними ресурсами витісняє нематеріальне, духовне й креативне з мислення людей. Тому виникає бажання індивідуалізуватися і відсторонитися від суспільства. Люди стали скептичні та недовірливі до соціальних ініціатив та владних рішень».*

Це, на мій погляд, тільки один бік «медалі». Не менш важливим й інший її бік, який відображає ірраціональні почуття людей, покликаних інтелектуально і духовно збагачувати нашу країну. Виникає запитання, як «достукатися» до людей та завоювати їх довіру? Вочевидь, не тільки словами, а перш за все ділом – отже, правдивим словом та реальним ефективним ділом. «Слово та дія!» – ці слова славетних героїв України звучать знову.

Сьогодні новій владі та громадським організаціям є над чим попрацювати. І не можу не повторитися, що ми живемо у прекрасному часі, бо жити в країні, яка виборює свою долю, і бути учасником цієї боротьби то є велика честь. Хтось організовує марші «*Ні капітуляції*», хтось збагачує нашу науку і культуру, а хтось в міру сил допомагає країні виборювати волю. На сході України бійці відстоюють право жити вільно з автоматами в руках. А є ще один вид зброї – слово. Суворе слово правди і надії.

Цим словом вже вісім років промовляє ІГ «Першого грудня», яка також переживає часи переосмислення своєї ролі у суспільстві, намагаючись знайти те «слово», яке допоможе подолати прірву громадських протистоянь з питань війни та миру, європейського курсу України, її соціально-культурного, релігійного, мовного, політичного життя.

На мою думку, наявні антагоністичні позиції громадян України можуть стати цілком сумісними за умови всебічного дотримання курсу україноцентризму у широкому розумінні цього слова та практичного патріотизму. У такому разі Україна може вже в недалекому майбутньому стати великою європейською державою.

– Прошу пана Мирослава Мариновича поінформувати шановне зібрання, що собою являє Ініціативна група «Першого грудня».

Мирослав Маринович

– Дякую. Вітаю, шановне товариство!

Отже, кілька фактів з історії нашої групи. 1 грудня 2011 року предстоятелі трьох церков (або їхні представники) – Української Православної Церкви Московського патріархату, Української Православної Церкви Київського патріархату і Української Греко-Католицької Церкви – виступили зі спільним зверненням до українського суспільства з нагоди знаменної дати – 1-го грудня – із заявою про те, що не треба упускати значення духовних цінностей у житті суспільства. Зокрема, у цьому зверненні були такі пункти: «*головна причина негараздів прихована в нас самих, у духовній кризі, яка роз'їдає наше суспільство*», «*джерело суспільних негараздів – не матеріальна, а духовна убогість*», «*єднання суспільства навколо духовних ідеалів, громадська самоорганізація та взаємна підтримка – найкрайший захист в умовах політичних та економічних криз*».

З цим вони звернулися до вибраних ними ж представників українського суспільства – їх було того дня одинадцять в залі, в їх числі і я. І ті одинадцять відчували, що ідея про значення духовних цінностей знайшла відгук у їхніх серцях.

У відповідь на цей заклик трьох церков було створено Ініціативну групу «Першого грудня» в складі 11 членів-засновників. У підготовленій ними декларації були такі слова: «*Ми переконані, що всі виразки нашого суспільства є лише проекціями головної проблеми замулення нашого духу, майбутнє країни вимагає піднесення гуманітарно-духовних цінностей над короткозорим економічним зиском та політичною доцільністю*».

Мирослав Маринович

правозахисник, публіцист, релігієзнавець, член-засновник Української Гельсінської групи, віце-ректор Українського Католицького Університету, член Ініціативної групи "Першого грудня", м. Львів

На той час членами-засновниками Групи були *В'ячеслав Брюховецький, Богдан Гаврилишин, Семен Глузман, Володимир Горбулін, кардинал Любомир Гузар, Іван Дзюба, Мирослав Маринович, Мирослав Попович, Євген Сверстюк, Вадим Скуратівський, Ігор Юхновський*. Згодом до нас приєдналися *Євген Захаров, Йосип Зісельс, Володимир Панченко, Всеволод Речицький, Юрій Щербак, Ярослав Яцків*. У секретаріаті Групи є *Іван Васюник* (секретар), *Данило Лубківський* та *Ярина Ясиневиц*.

Як бачите з переліку членів Групи, частина їх уже відійшла в інший світ. Дехто відійшов від діяльності Групи, відчувши, що він не може продовжувати роботу з тих чи тих міркувань. У Групі немає формального голови, є головуючі, які постійно ротуються, і на даний момент пан Ярослав Яцків є головуючим нашої Групи.

За час свого існування ми прийняли чимало звернень, які були опубліковані у збірці матеріалів нашої Групи. Але базовим нашим документом є «Українська хартія вільної людини», що була оприлюднена 1 грудня 2012 року. Я би виділив у цій Хартії одну річ: йдеться передусім про відповідальність, яку людина бере на себе і не може делегувати нікому іншому. Тобто патерналізм, у якому ми все ще борсаємося і живемо, є хибною позицією людини, бо людина повинна бути сама відповідальною за своє життя.

Можу сказати, що з досвіду пізнішого обговорення ця теза чи не найважче сприймалася всіма аудиторіями, яким ми її пропонували. Тобто, як правило, реакція була така: «*Ну, чого ж ви до нас звертаєтесь, ми маленькі люди. Хай нагорі там вирішують, ви до них звертайтеся!*». І це ще і ще раз підтверджує, що ми звикли делегувати відповідальність за своє життя «нагору», і відповідно очікуємо, щоб «нагорі» зробили нас щасливими. А Ініціативна група «Перше грудня» наполягає на відповідальності кожної людини.

Ярослав Яцків

– Дякую, пане Мирославе. Запрошую до слова голову Харківської правозахисної групи Євгена Захарова.

– Дякую.

Хочу нагадати, що сьогодні – 30 жовтня, 45-та річниця Дня пам'яті жертв політичних репресій (Дня політв'язня) в СРСР. 1974 року в таборах цю ідею запропонував, на превеликий жаль, нині покійний *Кронід Любарський*, якого одразу підтримали політв'язні *В'ячеслав Чорновіл* і *Едуард Кузнецов*.

Євген Захаров

голова Правління Української Гельсінської спілки з прав людини, директор Харківської правозахисної групи, член Ініціативної групи "Першого грудня", м. Харків

Ця дата є дуже важливою для всіх нас, оскільки відтоді День політв'язня шанують і відзначають на всьому пострадянському просторі, в усьому світі, зокрема в Росії. У багатьох містах Росії люди, здатні на протест, проводять мітинги, на яких зачитують імена загиблих за часів радянського режиму жертв політичних репресій. Саме ці люди перетворилися нині на ті 14 %, що не хочуть режиму Путіна, а в збройному конфлікті між Україною та Росією підтримують Україну. На мій погляд, ця «інша Росія» не впорається без України, а Україна насправді не зможе впоратися без цієї «іншої Росії». І я думаю, що Україна і та частина Росії, яка не погоджується з імперською політикою пануючого нині там режиму, виходить зараз на демонстрації протесту, мають допомагати один одному. Список російських політв'язнів є вже завеликим, проте росіяни продовжують протестувати.

Саме на цих людей ми покладаємо наші надії, що все ж таки Росія змінюватиметься. Я думаю, що те, якою буде Росія, є дуже важливим для України. Усі імперії мають зрештою зникнути з політичної карти світу, але сьогодні Росія знаходиться під впливом ганебної брехливої пропаганди, яка заповнює ненавистю душі людей, змушуючи їх змінювати ставлення до українців та України й навколишнього світу. Все це дуже погані тенденції, але я впевнений, що в будь-якому разі ми маємо підтримувати тих, хто підтримує нас. І це надзвичайно важливо.

Водночас я прекрасно розумію, що саме сучасна Російська імперія – сучасна Російська Федерація на чолі з нинішнім президентом – є тим першоджерелом проблем, які привели до збройного конфлікту. Це насамперед нездоланне намагання розділити Україну, знищити її державність і відродити імперію, адже без України це відродження неможливе. Усе це спрямовано проти нас, і ми маємо відповісти на цей виклик. Я цілком згоден з тим, що сказав Ярослав Степанович про «україноцентричність» і «практичний патріотизм» як основу всього, що ми робимо. При цьому ми мусимо ставати сильнішими, ми в жодному разі не повинні довіряти «вовкові у шкурі вівці» і добре розуміти, що з ним ніколи і ні про що домовитися не можна.

Такі ілюзії були у президента **Порошенка**, коли він виграв вибори 2014 року. Він думав, що за два місяці він все владнає, домовиться, конфлікт залагодиться і все буде добре. Такими самими є нині ілюзії у нинішнього президента **Зеленського**. І недарма запропонований ним напрям політики викликав таку реакцію, як рух «Ні – капітуляції!». Бо, як справедливо сказано, «ми не вибираємо між війною та миром, ми вибираємо між війною та капітуляцією».

Мир на запропонованих умовах – це відверта капітуляція. Очевидно, президент досить швидко переконається в тому, що «план А», який він запропонував, тобто виконання Мінських домовленостей і договір з Росією, неможливий. На другий день після оголошення цього плану в ефірі харківського обласного телебачення я сказав, що мир за так звану «формулу Штайнмайєра» не може бути досягнутим. Не можна провести вибори за умови, якщо з окупованих територій не будуть виведені війська, не буде відновлено контроль за державним кордоном, не буде проведено очищення влади від колаборантів і тих, хто воював проти нас, тобто без перемоги України в цьому конфлікті все це просто недосяжне.

Президент намагається чесно йти до кінця і домогтися зустрічі у «нормандському форматі». Я особисто не вважаю, що у нього є «злий умисел» продати Україну. Він справді хоче спробувати домовитися. Один обмін заручниками пройшов. Готується другий великий обмін, під час якого планується звільнення понад 250 військових і цивільних заручників, які нині перебувають у полоні в так званих ЛНР/ДНР, а також 115 українських політв'язнів у Росії й Криму, і якщо він здійсниться, то я особисто буду тільки радий.

З того, що сказали про «план Б» Зеленський і міністр закордонних справ **Присайко**, зрозуміло: якщо мир за Мінськими домовленостями виявиться неможливим, то треба відгородитися від непідконтрольних територій Донецької і Луганської областей, перетворити лінію розмежування на державний кордон, всіх, хто хоче переїхати в Україну, забрати і забезпечити житлом, працею, пенсією тощо. При цьому президент озвучив цифру – 1 млн переселенців, – яка видається незрозумілою, оскільки насправді на непідконтрольних територіях проживає 3,8 млн українців, і треба буде забирати значно більше.

На мій погляд, з цього плану також нічого не вийде, і ось чому. По-перше, якщо робити це всерйоз, тобто якщо говорити про відділення окупованої території від України, то прийняттю такого рішення має передувати референдум, що визначається статтею 73 Конституції, оскільки це зміна території країни. Такий референдум, зрозуміло, не можна провести без жителів окупованих територій. Якщо референдум національний, то в ньому мають взяти участь усі. І тут ми повертаємося до «плану А», оскільки жодного референдуму на цих територіях не можна провести з тих самих причин, з яких не можна провести вибори.

Інший варіант «плану Б», який, ймовірно, може з'явитися: не проводити референдум, не говорити про те, що це вже не Україна, а говорити про ці території (як про Крим), що це – території, окуповані Росією, що вони є українськими і в майбутньому перейдуть до нас. Відтак, відгородившись від них, забравши всіх, хто хоче, ми переводимо військовий конфлікт малої інтенсивності в конфлікт заморожений – як у Придністров'ї, в Абхазії, Південній Осетії тощо. Тобто робити це явочним порядком без правового оформлення. Але це безперспективно, тому що такий варіант ніколи не влаштує Росію, оскільки її стратегія полягає в підтриманні конфлікту на Сході як інструменту постійного тиску на Україну і провокацій проти неї.

Окрім викликів, народжених зовнішньою загрозою, маємо виклики, пов'язані з внутрішнім становищем у країні. Вони не менші, а може, й більші, ніж ті, що пов'язані з російською агресією. Вони полягають у тому, що

ми ніяк не можемо змінити наше життя на краще. Гасло «*Реально покращити життя вже сьогодні*» весь час залишається нереалізованим, тобто бідні бідніють, багаті багатіють. І хоча кажуть, що наше суспільство стало суспільством споживання – це аж ніяк не скасовує того факту, що значна частина людей не живе, а виживає. Постійною залишається бідність працюючих людей, зокрема тих, кого називають «*бюджетниками*» – науковців, лікарів, вчителів та ін. Корупція, по суті, є заміником ринку і пов'язана насамперед з тим, що бізнес і влада тісно спаяні між собою, а надприбутки можна забезпечити лише за рахунок близькості до влади. Нова влада каже, що хоче позбутися цього, але поки що все відбувається навпаки. Наприклад, за останні чотири місяці відшкодування ПДВ зросло приблизно на 31 % порівняно з попередніми чотирма місяцями, а ці кошти йдуть тим, кого називають «*олігархами*». Чому це відбувається? Можливо, внаслідок відсутності професіоналізму у новій виконавчій владі, яка просто не здатна налагодити ці процеси?

Найбільше мене лякає популізм влади і намагання спиратися на те, чого хоче «*народ*». А «*народ*» хоче, щоб посадили якомога більше функціонерів, а цей шлях у боротьбі з корупцією є не лише неефективним, а й руйнівним. У цьому я абсолютно впевнений.

Підсумовуючи, скажу, що ми дійсно живемо в дуже тривожний час, який окрім війни ускладнюється не менш серйозними внутрішніми проблемами.

Мирослав Маринович

– Я хотів би до сказаного додати три великі штрихи: *перший* – Росія й Україна, *другий* – світ і *третій* – внутрішня ситуація.

Отже, *перший* – Росія. Ви, напевне знаєте, що 91-го року делегація ельцинської Росії фактично погодилася, так би мовити, «*розпустити*» Радянський Союз, а в кулуарах (і про це згадував **Л. Кравчук**) впевнено говорили: «*Україна не виживе сама. Ми дамо незалежність, але Україна так прив'язана до Росії, до Союзу, що вона не виживе і скоро сама попроситься назад. А це вже зовсім інша річ. Тоді ми укладемо новий договір, і тоді буде зовсім інша ситуація*». Аж виявилось, що Україна пішла в незалежність і не повертається. А тепер метафоричний образ: поставила Росія кошик під яблуню, сподіваючись, що ці зрілі яблучка зараз почнуть з неї падати, а вони не падають. Тоді Путін взявся за дерево і почав трясти його, щоб ці яблука силою змусити впасти в кошик. Зрозуміло, що це метафора, зрозуміло, що це не науково, але вона мені потрібна, щоб ви зрозуміли динаміку ставлення Росії. Спочатку одне ставлення в надії, що буде відновлено Радянський Союз. Коли ж цього не сталося, постало питання: як загнати Україну у цю «*нову дружбу*» з Росією? Подальшу історію ви знаєте. Звичайно, аналітики аналізують і з політичної, і з економічної точки зору, чому Україна важлива для Росії. Але на початку я вам сказав, що для мене важливі речі духовні, я в них бачу суть проблеми. І цю сутність проблеми прекрасно озвучила **Лілія Шевцова**, російський політолог, яка сказала, що «*Україна, уходячи від Росії, превращает нас [тобто Росію] из России в Московию*». Тобто, центр легітимації Росії знаходиться в Києві. І російська імперія була створена на тому, що «*Киев – мать городов русских*». І відхід України разом з Києвом означає, що Росія перетворюється на Московію. Це визнають навіть самі росія-

ни. А цього **Путін** як людина, котра намагається відновити Радянський Союз в іншій формі, допустити не може. Київ мусить належати сфері Росії. Мені здається, що на Заході не розуміють тих нюансів, які ми тут дуже добре вловлюємо.

Тут у залі сидять люди мого віку. Ви пригадуєте, яким зраненим був Київ, коли у Москві святкували тисячоліття Хрещення Русі!? У Києві були лише невеличкі акції, а святкування проводилося в Москві. Тоді Київ обурювався, адже саме звідси йде джерело усєї нашої Київської цивілізації, тут міститься наш епіцентр. І це, як на мене, залишається невидимим, але визначальним – ми бачимо зверху політику, економіку, а невидима річ – це духовні речі, які дуже важливі для легітимації претензій Росії на Україну.

Другий штрих – це світові закономірності, де ми теж опинилися в певному епіцентрі. Після того як Росія напала на Україну, мені здавалося, що світ негайно примусить Росію піти назад, бо це було таке жахливе порушення міжнародного права, міжнародних угод, двосторонніх угод між Україною і Росією, де Росія зобов'язувалася шанувати територіальну незалежність і право вибору України тощо. Я не хочу сказати, що світ нічого не робив. Ні. Якби не світова підтримка, нас би давно вже не було як незалежної держави. Нові армії Муравйова зайшли би в Україну, і ми би знову отримали все те, що було в історії раніше. Але все ж таки для світу такий націоналістичний егоїзм Росії – «*ні, ми хочемо так і буде все по-нашому*» – видався заразним! Саме Путін сказав першим цю фразу: «*Восстановить величие и силу России*». А потім угорський прем'єр-міністр **Орбан** говорив про велику Угорщину, **Трам** в Америці говорив: «*Давайте зробимо Америку великою знову*» і так далі. Відтак замість локалізації зарази, що йде від кремлівського режиму, нею стали інфікованими багато держав.

Реакцією населення на це був популізм. Пригадую, ми з львівськими істориками якийсь час (може рік тому) говорили: *подивіться, яка Україна, ніби острівець у морі популістського захоплення*. Тоді в нас була більш-менш стабільна ситуація, не популістського характеру, а навколо один за одним уряди піддавалися популізму. Скажімо, Британія – усталена класична демократія – раптом кинулася у цей Brexit і виплутатися не може уже скільки років. Отже, це витворило зовсім іншу ситуацію, ніж та, що була ще п'ять років тому.

П'ять років тому можна було говорити про євроатлантичну солідарність. Сьогодні говорити про це практично не можливо. Іншими словами: ми маємо дуже складну ситуацію в світі, і, як зазначається в новому зверненні нашої Групи (ви його прочитаєте, надіюсь, найближчими днями), в цій ситуації, коли національні егоїзми починають мірятися силами в Європі (а це завжди погано кінчається), ми, українці, маємо бути єдиними, маємо бути згуртованими, маємо бути сконсолідованими.

І третє – щодо ситуації в країні. Консолідації немає, наша єдність розбилася, і рівень недовіри одних груп до інших у суспільстві зріс дуже сильно. Це робить нас слабшими, тому що в такій ситуації дуже легко проникають фейкові інформації з метою викликати довіру в одній групі, але налаштувати її проти іншої. Тобто ця ситуація є дуже сприятливою для пропагандистських методів, в яких Росія є сильною настільки, що навіть впливає на стан виборів у Америці. У цій ситуації ми мусимо подумати про те, щоб Україна стала зорганізованою.

І тут я не бачу іншого виходу, ніж говорити про цінності, тому, що цінності об'єднують. У принципі, я би міг сказати так (тут середовище, яке пов'язане з науковою працею): *нинішній світ в Україні, нинішня Україна, зокрема, ігнорує як інтелект, так і духовні справи*. Інтелект людям у час популізму не потрібен. Ви стали свідками того, що усі професіонали раптом опинилися поза затребуваністю, що й вибори, як виявилось, можна виграти на непрофесіоналізмі, в результаті професіоналізм не затребуваний такою мірою, як це потрібно. А друге – цінності. Коли ми говоримо «майданні цінності», то загалом мусимо визнати, що у кожного своє чуття Майдану. Хтось, може, втомлений від Майдану, хтось вважає, що не треба було Майдану. А для мене особисто важливо те, що на Майдані була напрацьована формула єдності України. Тому що на Майдані не мало значення, з якого регіону ти прийшов, якої ти релігії, якої ти конфесії. Майдан молився християнською молитвою, мусульманською і юдейською, Майдан об'єднував. І навіть ідеологія менше впливала на Майдані, ніж це було при звичайному нашому житті. Отже, це – модель.

Ми є різні в Україні. Регіональні відмінності – це наш історичний фатум, але він може стати й нашою перевагою. Чому? От скажімо, Львівська бізнес-школа випустила книжечку, яка називається «Ефект Медічі». Розшифрую, що за цим терміном стоїть. Ви знаєте, що в епоху Медічі до Флоренції сходилися представники різних мистецтв, художники, скульптори, і вони зустрічалися й обмінювалися творчими ідеями. Це дало той величезний творчий спалах, що і став «ефектом Медічі», бо це – ефект творчого спалаху там, де зустрічаються різні субідентичності. Так от Україна – це джерело різних субідентичностей. Чого нам бракує? Нам бракує того ефекту, щоб ми один до одного поставилися з довірою, щоб не було підозр: ти добрий українець чи недобрий? Це гріх Галичини, так? Але гріхи є також і в інших регіонах. Тобто треба, щоби ми об'єднувалися на нормальних людських цінностях і щоби ці цінності дали творчий спалах. Тоді Україна стане потужною, сильною духовно, сильною державою.

Ярослав Яцків

– Я запрошую до слова Йосифа Зісельса.

– Усім доброго вечора. Дякую керівництву «Світлиці» за запрошення.

Отже, всіх бентежить те, що трапилося в Україні за останній рік. Звичайно, те, що трапилося, обумовлене процесами, що передували зсуву, якого ми зазнали цього року. Ми повинні чітко усвідомити, що ж призвело нас до цього стану і які можливі наслідки того, що ми отримали.

Скористаюся певною моделлю, щоб пояснити своє бачення того, що сталося. Уявімо собі, що українське суспільство розділене на дві великі групи. Ви знаєте, що кожна модель умовна, але мені так простіше формулювати. Є дві великі групи: одна – активніша частина українського суспільства, друга – пасивніша. Я уявляю цю пропорцію так: 30 % – активна частина і 70 % – пасивна. Можливо, не так, я цього не досліджував і не бачив такого соціологічного дослідження. 30 % у свою чергу також діляться на дві частини: це ті, які ідентифікують себе з цивілізаційними цінностями світу, Заходу, Європи, Америки (припустимо, це 20 %) і ті (10 %), які сповідують протилежний цивілізаційний вектор, тобто відчувають себе частиною «руського мира» – євразійської цивілізації.

Йосиф Зісельс

свіспрезидент Вааду України,
виконавчий віце-президент
Конгресу національних громад України,
член Ініціативної групи "Першого грудня,"
м. Київ

Це проблема групової, колективної, макрорегіональної цивілізаційної ідентичності. Проблема обумовлена тим, що Україна 400 років була в колоніальній залежності від східної жорсткої, навіть жорстокої авторитарної імперії, а ідентичність народу виховувалася саме в ці сторіччя.

Розподіл орієнтації – 20 % на захід і 10 % на схід – не випадковий. Він цивілізаційний, але непостійний і може змінюватися. Ми спостерігаємо, що з приходом нової генерації ця пропорція змінилася на користь західного вектора. Але час іде дуже повільно. Що з десятима відсотками? По-перше, їх теж стає більше чи менше залежно від ситуації, від того, скільки сил вони витрачають на виживання, тобто живуть цінностями виживання, а не цінностями самореалізації, якими живе більшість людей у цивілізованому світі. Ситуація непостійна, але постійною є боротьба між активними частинами: між Майданом і Антимайданом. На Антимайдан не всі виходили за гроші – там були й люди (на щастя їх небагато), які вважають, що треба жити разом із Росією.

Конфлікт між двома основними групами, який передував сьгоднішньому стану, триває уже 30 років. Тоді прийшов *Кучма*, що балансував між Заходом і Сходом, то *Ющенко*, який намагався посунути суспільство на Захід, потім *Янукович*, що повернув у протилежний бік. А 70 відсотків – пасивні, вони дивляться, хто перемагає, і завжди підтримують переможця. Вони пасивні, бо не займають активної позиції, а просто приєднуються.

Якщо б у нас був нормальний політичний спектр, як у цивілізованих країнах, то й було б, як у Великій Британії: є родини, які завжди голосують за лейбористів, а є ті, хто завжди за консерваторів. Це традиція: мій батько й дід голосували за консерваторів, і я голосуватиму за консерваторів, і мої діти також. Звичайно, є й винятки, але більшість мають стабільні ідеологічні установки.

У нас такого досі нема. Тому в нас установка така: більшість за Захід чи більшість за Схід. Що ж трапилося цього року, чому не спрацювала ця схема? Я не кажу про стомленість від колишніх політичних лідерів – людей, які багато разів змінювали політичну орієнтацію, займали державні посади. Загальний фон був такий – їхня діяльність не була ефективною. При цьому було не важливо, до якої групи вони належали – західної чи східної.

Вирувала шалена агітація проти попередньої влади, проти *Порошенка*.

Цю пропаганду крім Росії, що робила основний внесок, вели всі олігархічні телеканали, які працювали в консенсусі проти Порошенка, який, на їхню думку, зрадив корпоративні інтереси. У цьому можна пересвідчитися, ознайомившись з аналізом контенту цих каналів. Всю пропаганду було спрямовано проти Порошенка. Я не кажу, що він – святий, і ніхто з вас цього не скаже, але... Але то була шалена чорна пропаганда, і ці 70 відсотків поступово підпадали під її вплив. Це було нескладно зробити, оскільки ті, в кого немає стабільних переконань, завжди знаходяться під впливом різних чинників: мас-медіа, політичних лідерів тощо.

Що запропонувала виборцям команда, яка прийшла до влади? Вони нібито абстрагувалися від основної парадигми «Захід–Схід», вони не казали, що швидше, ніж Порошенко, поведуть країну на Захід, вони не казали, що ми зробимо, як Янукович, і повернемося до Росії. Вони мовчали про це і тим самим формували сподівання. Але вони відволікли 70 % від основної парадигми нашого часу «Захід–Схід» і акцентували увагу нібито на нормальних, але дуже дражлих проблемах нашого суспільства.

Перше – війна і мир, друге – кляті олігархи, які заважають народові жити, третє – корупція, яка ще більше заважає жити. Додати проблем до цього списку може кожен бажачий і це буде правдою. Але єдиного вони не говорили – того, що розуміють люди, здатні аналізувати, – ці проблеми не вирішуються ані за рік, ані за 5, ані за 10 років.

Неможливо досягти миру з таким агресором, як Росія. Їй мир не потрібен, їй потрібно виснажувати Україну гібридною війною. Вона готова й далі експлуатувати цей формат. Тим більше, що санкції, хоч і знекровлюють Росію, але надто це відбувається повільно. Можливо, це робиться навіть свідомо, але то інша проблема.

Кожна наша проблема – корупція, олігархи, навіть війна – є похідною від нашої ідентичності. Від того, що її центр тяжіння зсунувся в західний бік, що призвело до війни, оскільки Росія вже не мала інших засобів утримувати Україну в полі свого впливу. Відтак усі питання, на яких акцентувала увагу ця нова команда, стояли на порядку денному, але вони не з числа тих, що вирішуються зі зміною президентів. Це ідентифікаційні проблеми, вони глибокі і вирішуються десятиріччями, якщо не сторіччями.

Попередня влада, на мій погляд, розуміла це краще. Вона зорієнтувалася на Захід, розуміючи, що еволюція – реальний шлях розв'язання проблем. Уявімо таку модель. Президент Порошенко тримає руки на якійсь інтерактивній поверхні, його завдання – провести реформи, він шукає місце, де суспільство може піддатися і де можна почати процес реформування. Там, де жорсткіша ситуація, він навіть не намагається цього робити. Ось міжнародні відносини – піддається. Він використовує тут власну харизму, знання англійської, здатність аналізувати та приймати рішення і спрямовує туди свою силу.

Було вирішене питання з отриманням Томосу і становленням Православної церкви України. Була реформована банківська сфера – жорсткий процес, з втратами для багатьох людей, але реформована. Ліквідовано банки, що відмивали брудні гроші. Реформа децентралізації принесла позитивні результати і була високо оцінена як найуспішніша. Реформа поліції призвела до певних втрат рівня компетентності, але зменшився рівень корупційних чинників.

Нова команда відволікла виборців від реальної оцінки досягнутого, від розуміння відсутності конкретної програми дій і питань кадрового ресурсу. Люди повірили, що зроблять щось разом. 70 відсотків пасивних пішли за новим лідером, бо розчарувалися в політиках, які були при владі, втомилися від війни, сподівалися на обіцяні високі зарплати і знижені тарифи.

Члени ініціативної групи «Першого грудня» намагалися зупинити цей бездумний процес – робили заяви, зверталися із застереженнями не вірити популістським гаслам, а думати про безпеку України, оскільки в стані війни найголовніше питання це – збереження суверенітету України, без чого жодна з внутрішніх проблем не може бути вирішеною.

На жаль, виявилось, що суспільству не так уже й потрібні моральні авторитети, як дехто про це думав. У тому хаотичному, атомізованому стані, в якому знаходиться країна після загальної деморалізації, що відбулася після зламу совєцької імперії, люди, можливо, й не потребують моральних авторитетів – вони з'являються лише в разі великої суспільної потреби.

Ось так я бачу те, що сталося цього року. Прийшли до влади популісти з низьким рівнем компетентності. Вже не йдеться про подолання корупції, олігархи знову оточили президентську команду і керують там. Щоправда відбувся певний перерозподіл їхніх потужностей – тепер там **Коломойський** із **Пінчуком** разом, **Ахметов** – з іншої сторони, але також з ними. І вони разом продовжують ділити Україну, бо не мають іншої мети.

Відтак ми не позбудемося корупції, оскільки це – системне завдання, на яке треба витратити багато зусиль, а ми лише почали цей шлях. Було створено антикорупційні органи, і вони запрацювали. НАБУ розслідувало 600 справ, і вони чекають суду. Щойно створили Антикорупційний суд – подивимося, як він буде працювати. Якщо виявиться, що політично мотивовано, то це буде не крок вперед, а два кроки назад.

На що ще хотілося б звернути увагу.

Я нині причетний до руху опору капітуляції і вхожу до Ради старійшин чи Стратегічної ради, тому хочу наголосити, що безпека – це найперше завдання, і рух опору капітуляції саме на цьому концентрує основну увагу. І «формула Штайнмайєра», і Мінські угоди – недолугі, їхню суть вичерпано, але нічого іншого не запропоновано. Для наших західних «союзників» новій команді важливо зробити хоч щось, що, як вони вважають, приведе до миру.

Але подібні кроки не приведуть до миру, бо його не хоче Росія. Тому ми не повинні хапатися за перші-ліпші пропозиції, а мусимо розробити свою, українську, формулу шляху до миру, до безпеки. Саме її зараз опрацьовує рух «Ні – капітуляції!». Зібрали фахівців, я єдиний там, який не був високим державним чиновником. Там є й колишні міністри – **Квіт** і **Огризко**, і дипломати **Василенко**, **Лубківський**, **Безсмертний**, який працював у Мінському форматі. Ці люди добре обізнані з питаннями міжнародних відносин і працюють у напрямі руху до миру. Ми не повинні задовольняти інтереси російського агресора чи західні інтереси. Є Україна і це – найголовніше, що є в документі, який готується.

«Ні – капітуляції!» – рух опозиційний, а я найкомфортніше почуваюся саме в опозиційному русі.

Слава Україні!

ВІДПОВІДІ НА ЗАПИТАННЯ

Ярослав Яцків. У мене одне запитання до всіх. Нині, на мій погляд (і не лише на мій), головне питання навіть не війна і не безпека, а земля. Земля – це не тільки матеріальна, це насамперед духовна цінність. Тому що земля належить і мертвим, і живим, і ненародженим. Ось щодо цього питання я хочу послухати думки...

Мирослав Маринович

– Я зачитаю з нового звернення Ініціативної групи: «Ми за приватну власність на землю, проте українські суди корумповані. Офіційне правосуддя надто часто обертається кривосуддям. Отже, не стриноживши корупцію і не забезпечивши реальний правовий механізм захисту інтересів селян, держава не має морального права легалізувати продаж землі. Вона зобов'язана роз'яснити громадянам логіку своїх дій, почерговість плану і ті загрози, які з нього випливають. Земля – основа багатства України і в умовах кліматичного катаклізму, до якого наближається світ, вона може стати чи не найголовнішим національним ресурсом майбутнього. Тому входження у власність на землю не може відбутися шляхом швидкого прошивування невивіреного закону політичною силою, яка нині має більшість у парламенті, але не має сертифікату непомильковості».

Запитання від присутніх на засіданні. Пане Йосифе, чи не вважаєте ви, що в Україні під час виборів порушуються принципи рівноправності громадян, наприклад коли самовисуванці мусять вносити велику заставу?

Йосиф Зісельс

– Я схильний до думки, що вибори у нас проходять демократично. Щодо рівноправності, то тут, можливо, потрібні пояснення. Рівні права – гасло Французької революції, яка декларувала рівність людей, але не в статках, а перед законом. Тобто закон не повинен бути вибірковим. Багато вже сказано про те, що недосконалість нашого суспільства і влади є наслідком відсутності у громадян і влади як частини суспільства, правової свідомості, яка зазвичай виховується впродовж сторіч у процесі формування суспільства.

Проте ми знаємо з історії випадки, коли демократичним шляхом до влади приходили навіть диктатори, навіть тоталітарні режими. Отже, річ не в рівноправності. Рівне право висуватися у той чи інший спосіб є у всіх громадян. Можливо, воно недосконале, але цілком відповідає тому рівню рівності перед законом, якого ми досягли. Далі, можливо, буде краще за відсутності проблеми у виборчій системі, але ми далеко відійшли від точки, звідки почали свій шлях – від радянської системи виборів.

Ярослав Яцків. І все ж, чи є реальною влада, коли обираються символічні фігури, а керують процесами в державі інші?

Йосиф Зісельс

– Якщо влада обрана, то вона реальна Ми вже говорили про це. Більше того, я організував у Нью-Йорку ще в червні місяці цього року зустріч представників Світового конгресу українців і Світового єврейського конгресу. На цій зустрічі йшлося про спільне серйозне занепокоєння тим, що в Україні має місце значний вплив олігарха Коломойського на президента Зеленського. Рік тому ми говорили про ці зв'язки – нині жодних сумнівів щодо правдивості цього немає.

Запитання від присутніх на засіданні. Чи вдасться Зеленському відійти від цього впливу?

Йосиф Зісельс

– Я про це також говорив. Він – хлопець з Кривого Рогу, а я свій перший термін відбував у зоні, де було багато криворізьких хлопців. Вони були дуже (як буде українською «дерзкие»?) – зухвалі. Тобто вони здатні на бунт. Чи здатен він на бунт проти Коломойського, я не знаю, мені здається, що ні. Простіше Коломойському помінати президента, ніж президенту дистанціюватися від Коломойського. Тим більше сьогодні Коломойський не один, він з іншими олігархами поєднався з тим, щоби керувати і президентом, і парламентом, і урядом. Тим більше, що низький рівень компетенції представників державних інституцій ставить їх в залежність від олігархів.

Євген Захаров: Я вже давно звик до того, що в пострадянському суспільстві на будь-яке суперечливе запитання можна відповісти і «так», і «ні», і навести серйозне обґрунтування. Отже, і на це питання, чи влада символічна, я можу відповісти і «так», і «ні». З одного боку, влада справді символічна, оскільки ухвалені рішення (навіть закони) потім не виконуються, а на практиці діють інші правила. Натомість я можу годинами розповідати про сотні конкретних справ, що засвідчують реальність влади. Якщо ми змагаємось у судах, маючи сильну правову позицію, то обов'язково виграємо. З другого боку, можна це питання переформулювати – «що є більш пріоритетним – право сили чи сила права?» І я знову можу навести сотні прикладів, коли сила права перемагає право сили.

Наведу такий приклад. Відомо, що **Віктор Медведчук** подав дифамаційний позов до **Вахтанга Кіпіані**, який уклав книжку про останній вирок **Василю Стусу**. Там 688 сторінок, лєвова їх частина – це архівні документи зі слідчої справи Стуса 1980 року. Медведчук був в ній адвокатом Стуса, і він відіграв свою роль, фактично не намагаючись вплинути на вирок. Проте він виділив десять невеличких фрагментів у післямові Кіпіані і вимагає тепер сатисфакції за, мовляв, образу своєї честі й гідності, наполягаючи на тому, що книжку треба припинити продавати, а також публікувати в будь-якому місці, на будь-яких умовах, і навіть частинами. Ми втрутилися в цю справу, і я певен, що ми виграємо.

Що б там хто не говорив, а книжка ця буде друкуватися далі, буде розповсюджуватися, бо неможливо накласти арешт на видання про останню кримінальну справу національного генія. Це просто неможливо. Цього не має бути за визначенням. І в цьому торжествуватиме сила права.

Запитання від присутніх на засіданні. *Схоже на те, що сучасне суспільство не потребує інтелектуалів. Наша пасивність виявилася в тому, що сьогодні в уряді, у Верховній Раді, в Кабінеті міністрів немає жодного науковця. Скажіть, будь ласка, як спонукати наших науковців і освітян до активнішої боротьби за свої права і розвиток нашої держави?*

Йосиф Зісельс

– По-перше, я нічого не говорив про інтелектуалів, я говорив про духовні авторитети, моральні авторитети, це – не завжди одне й те саме. Особливо в нашому постсовєцькому суспільстві. Що можна зробити? Це процес не одноразовий, а еволюційний. Нині прийшла влада, яку дехто вважає символічною, дехто – реальною, і ми прийняли цей вибір. Тепер вона починає помилятися. Все, що вона робить, вона робить недосконало. А люди на це реагують. Це не може бути миттєво.

Рух опору капітуляції зібрав на перший свій мітинг на Майдані 12 тисяч протестуючих, а мітинги пройшли ще в 20 містах України. Тобто перша ж помилка – підписання «формули Штайнмайера» – привела до такого збурення людей. І цей протест буде наростати. Лише з'явився вітер, другий вал буде сильнішим, тобто знову, як в попередні роки, долю України вирішуватиме громадянське суспільство. І я сказав на цьому мітингу, що доля України вирішується не в Мінську, не в Москві, не в «нормандському форматі». Вона вирішується на майданах України. Бо туди виходить громадянське суспільство, 20 % прозахідно налаштованих, а це вже мільйони людей. 14-го року на 52-х майданах України було задіяно 5 мільйонів людей, більше 10 % населення України. Вони і вирішуватимуть долю країни. Повільно, але будуть. Така доля наша, така інерція нашого руху і нашого розвитку ідентичності.

Мирослав Маринович

Як оживити, як збурити наукову громадськість? Ми є свідками того, як готуються нині закони, як вони приймаються і чим це обертається. Вони не проходять належної наукової інтелектуальної експертизи. Це неминуче призведе до похибок управління, похибок у ширшому розумінні. Отже, що в цій ситуації є важливим? Якщо ви зайдете на сайт Харківської правозахисної групи, то побачите правову експертизу законів, різних правових ситуацій – правозахисники дають правову експертизу. Скажіть, будь ласка, що забороняє або хто забороняє науковцям давати наукову експертизу того, що запроваджується або запускається, або ще щось? Потрібне тільки почуття відповідальності, потрібне те, про що я говорив на початку, коли казав про атмосферу патерналізму. Не «нагорі» десь там мають вирішувати. Не вирішать! Ми маємо братися, ми маємо впливати на стан справ у державі!

Євген Захаров

Справді, ніхто, окрім нас самих, не допоможе вийти з ситуації, в якій ми опинилися. Це абсолютно точно. І тому, по-перше, сумніви щодо того, чи потрібні державі інтелек-

туали, треба відкинути. Потрібні, ще й як. Накопичуючи помилки у своїх справах, влада неодмінно прийде і скаже: «Допоможіть!», і вже кажуть, розумієте? Вони вже звертаються, запрошують у свої дорадчі органи, робочі групи, щоб їм там допомогли, вже змушені прислухатися. Тому я цілком підтримую моїх колег: треба бути активними. Мирослав Маринович сказав про сайт Ініціативної групи «Перше грудня», а я додам: якщо у вас будуть якісь тексти з критикою того, що відбувається, пропозиції щодо того, що слід робити, аби змінити ситуацію на краще, з критикою конкретних помилок сьогоднішнього парламенту, виконавчої влади та інших, будь ласка, подавайте – ми це будемо з радістю друкувати на порталі Харківської правозахисної групи «Права людини в Україні». У нас на сайті понад 4 тисячі відвідувачів щоденно, 25 % з них англомовні.

Запитання від присутніх на засіданні. *Що є позитивного в новій владній команді?*

Мирослав Маринович

– Я радше скажу про потенціал, про те, чого можна очікувати від команди, яка має таку більшість у парламенті. У президента Порошенка була потреба в багатьох реформах, але, знаєте, він все ж таки побоювався різко змінювати систему управління державою, систему управління економікою, він, як я це озвучував раніше, проводив – всі знають таке поняття – «ямковий ремонт». Тобто дорога залишалася старою, але в якихось місцях її латали й змінювали. А мені хочеться нової, якісної дороги, української.

Отже, коли б будь-хто із нас прийшов і захотів би зробити нову дорогу, він би сказав: «Я хочу мати більшість в парламенті. Я хочу, щоб це легко було проводити». Отже, більшість у парламенті, така, яка є сьогодні, теоретично за добрих ідеальних обставин може дати позитивний ефект.

Але чи це буде зроблено цією владою? Маю великий сумнів. Чому? Власне тому, що немає експертизи. Не може бути добрим закон, який готується невідомо де, а потім пропускається і штампується. Ви розумієте? Він мусить пройти певну експертизу. Тому поки що я не очікую позитиву, хоча теоретично...

Євген Захаров: Я також, як і мої колеги, маю великий скепсис щодо успіхів цієї команди в майбутньому, але хочу сказати, що її потенціал ще не вичерпався. Вони, в принципі, мають можливість переорієнтуватися, переструктуруватися, змінитися. Чому я так вважаю? По-перше, я вже говорив, що не вірю в їхній злий умисел. Навпаки, я вважаю, що в них позитивні інтенції. І у Зеленського особисто, і у цієї команди, яка з ним прийшла. Вони справді чесно і широко хочуть зробити краще, тільки, на мою думку, не вміють і не знають як. Але, знаєте, мені пощастило більше, ніж колегам: мої звернення до Зеленського і до парламенту, пропозиції сприймалися цілком позитивно – два закони президент ветував, про що я просив, аргументуючи, чому це слід зробити. В парламенті відправили на доопрацювання законопроект 7009 про зміни до Кримінального процесуального кодексу. Наша експертиза спрацювала: він був перероблений та прийнятий саме в тій редакції, яку ми запропонували, і президент вже його підписав. У мене ще доволі багато позитивних прикладів. Коротше кажучи, є якісь оптимістичні деталі, які дозволяють сподіватися на краще. ■

ІДЕНТИЧНІСТЬ У ДОБУ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ

На наших очах характер світової політики докорінно змінився. Ще зовсім недавно – від початку 1970-х до середини першої декади 2000-х рр. – у результаті «третьої хвилі» демократизації (за С. Гантінгтоном) кількість країн, віднесених до «електоральних демократій», збільшилося від 35 до 110.

Відповідно ідеологія ліберальної демократії була піднесена в суспільній свідомості до рівня стандартної форми правління – якщо не в практичному житті, то, принаймні, потенціально.

А далі світ увійшов у стадію криз і «демократичної рецесії».

Чому ж, кажучи словами Вільяма Шекспіра, «не все гаразд у Датському королівстві»?

Виклик часу

Василь Ткаченко

доктор істор. наук,
професор,
член-кореспондент
НАН України,
гол. наук. співроб.

Інституту всесвітньої історії
НАН України»,
м. Київ

У минулому столітті, зазначає професор Стенфордського університету **Френсіс Фукуяма**, могутній поштовх політичному тренду демократизації надав процес глобалізації – економічної взаємозалежності між країнами світу. Свого організаційного оформлення він набув у таких ліберальних економічних структурах, як Генеральна угода по тарифах і торгівлі (1947–1994), на зміну якій прийшла Всесвітня торговельна організація (1995). Ці структури доповнили такі регіональні торговельні інституції, як Європейський союз і Північноамериканська угода про вільну торгівлю (NAFTA). У ті часи темпи росту міжнародної торгівлі й інвестицій випереджали темпи росту світового ВВП і вважалися основною рушійною силою процвітання. Від 1970 до 2008 р. світове виробництво товарів і послуг збільшилося в чотири рази, економічне зростання спостерігалось практично в усіх регіонах світу, а кількість людей, що проживали в умовах крайніх злиднів країн «третього світу», скоротилося з 42 % від загальної чисельності населення в 1993 р. до 17 % у 2011 році. Так само частка дітей, що не доживали до п'яти років, скоротилася з 22 % у 1960 р. до менше ніж 5 % у 2016 р. [7].

Зазначені тенденції дали підстави Ф. Фукуямі виступити в журналі The National Interest (1989) із есе «Кінець історії», а далі й випустити книгу «Кінець історії й остання людина» (1992), де стверджувалося, що розповсюдження в світі ліберальної демократії західного взірця засвідчує появу кінцевої точки соціокультурної еволюції людства й формування завершальної форми урядування. Однак у концепції американського політолога метафора «кінець історії» не означає припинення повсякденної історії, а має лише засвідчити закінчення доби ідеологічних протистоянь, глобальних революцій і війн, а водночас із ними – кінець мистецтва й філософії.

Викликавши резонанс, книга була перекладена більш ніж на двадцять мов світу, але водночас була піддана критиці як серед науковців, так і публіцистів. У подальшому відбулася певна еволюція поглядів Френсіса Фукуями в бік дещо збалансованішого і менш провокативного аналізу. У вересні 2018 р. вийшла в світ його остання книга «Ідентичність: прагнення до визнання і політика неприйняття», що відразу ж була перекладена в Росії [3]. У цій книзі здійснена спроба проаналізувати, як політика ідентичності впливає на нинішній світоустрій.

Показово, що разом із оперативним перекладом в Росії книги Френсіса Фукуями її було негайно покладено в основу «круглого столу», проведеного 23 вересня 2019 р. Радою із зовнішньої і оборонної політики спільно із Факультетом світової економіки і світової політики Вищої школи економіки під назвою «Ідентичність у сучасному світі: виклики, що постали перед Росією» [4].

Така пильна увага до наукового доробку Френсіса Фукуями з боку російських аналітиків є зрозумілою. Насамперед це стосується позиції американського політолога щодо експансіоністської політики Росії та концепції так званого «руського міра». Ще 29 січня 2019 р. у своєму інтерв'ю білоруській редакції Радіо Свобода Ф. Фукуяма зазначав: «Скидається на те, що деякі країни не можуть досягнути самоповаги інакше, ніж коштом інших країн. Я думаю, що Росія тут – класичний випадок. Якимсь чином її національна ідентичність дуже пов'язана із пануванням над іншими народами навколо себе. Це було правдою для Росії XIX століття і залишається правдою для путінської Росії. Єдиний спосіб протистояти цьому – класична геополітика. Ми не зупинимо їх, якщо з нашого боку не буде достатньо сильної протидії. І я не думаю, що ми тут діємо дуже вдало. Я вважаю, що події в Керченській протоці у грудні були просто волаючими, але відповідь з боку Європи і Сполучених Штатів була доволі кволою» [5].

Така позиція насторожує Москву, – що не кажи, але при все Френсіс Фукуяма впродовж років залишається одним із найвпливовіших світових інтелектуалів. Тож увага з боку Росії до його суджень залишається пильною.

Криза ліберальної демократії

Нині Фукуяма критично аналізує й зворотний бік ліберального світового порядку, що зримо проявився кризовими явищами XXI ст. Так, у державах з розвинутою демократією вкрай небезпечно заявило про себе різке зростання соціальної нерівності.

Усі переваги, які забезпечувало економічне зростання, діставалися головним чином елітним верствам населення з високим рівнем освіти. Різкі деструктивні зміни, викликані економічним зростанням та збільшенням обсягу товарів і грошей, призвели до масових міграцій населення. Контингенти сільського населення країн, що розвиваються, які ще вчора не мали доступу до електрики, раптом очутилися у великих містах перед телевизором чи в інтернеті, підключаючись до Всесвітньої мережі за допомогою мобільних телефонів. Тож різко постала проблема адаптації ринків праці до нових умов – адже десятки мільйонів

людей перетинали кордони в пошуках кращої долі для себе і своїх сімей або ж просто через жахливі умови життя у власній країні.

Велетенський середній клас, що сформувався в Китаї, Індії й інших країнах, став потужно витісняти зі звичних місць праці представників середнього класу розвинених держав. Виробництво неухильно зміщувалося із Європи й Сполучених Штатів у Східну Азію та інші регіони з низькою варістю праці. Жінки впевнено відтіснили чоловіків із економіки, де сфера послуг впевнено домінувала над рештою галузей. До того ж низькокваліфікованих робітників заміщали «розумні» машини.

Як наслідок, починаючи від середини 2000-х рр. поступ до все більш відкритого й ліберального порядку загальмувався, а потім і зовсім набув зворотного напрямку. Не останню роль у цій зміні курсу відіграли й дві фінансові кризи. Перша із них вибухнула на американському ринку субстандартних іпотечних кредитів у 2008 р. і призвела до Великої рецесії, а друга, що стала загрозою всьому Європейському союзу, була спровокована банкрутством Греції (2015). У обох випадках політика еліт призвела до різких спадів виробництва, зростання рівня безробіття й зниження доходів у мільйонів звичайних людей у всьому світі.

Позаяк Сполучені Штати та Європейський Союз були лідерами й взірцями для ліберального світу, то ці кризи підірвали репутацію ліберальній демократії в цілому. Як писав у Washington Post 27 лютого 2018 р. **Фарид Закарія**, «куди тривожнішим є те, що падіння рейтингу США є частиною глобального тренду. Немає жодних ознак того, що явище, котре професор Стенфордського університету **Ларрі Даймонд** десять років тому означив як «демократична рецесія», підходить до завершення» [2].

Ніхто не стане заперечувати, що американська демократична система набагато сильніша за більшість інших, але, як показує життя, вона теж не має належного імунітету проти цих сил розпаду демократії. Так, згідно з даними дослідницької служби The Economist Intelligence Unit, два роки поспіль після обрання **Дональда Трампа** президентом США країна не змогла потрапити у найвищу категорію «повноцінна демократія», опинившись у другій групі – «недосконала демократія».

Хлопчик-біженець на кордоні Греції і Македонії. 2016 р.
svoboda.org

Міграційна криза.
Фото П'єра Крома / Getty Images

Період «демократичної рецесії»

Факт залишається фактом: практично у всіх регіонах світу загальна кількість демократій порівняно з попередніми піковими роками зменшилася. Тим часом ряд авторитарних країн – насамперед Китай і Росія – стали все більш впевненішими в собі й напористішими. Китай став пропагувати «китайську модель» – відверто недемократичний з європейської точки зору шлях до розвитку добробуту. Що ж стосується Росії, то вона відверто протиставила себе «ліберальному декадансу» Європейського Союзу і Сполучених Штатів. Деякі держави – Угорщина, Туреччина, Таїланд і Польща, – котрі в 1990-ті рр. здавалися успішними демократіями, відкотилися назад до більш авторитарного правління. «Арабська весна» 2011 р., зруйнувавши диктатури на Близькому Сході, вщент розбила надії на торжество демократії в цьому регіоні світу, коли Лівія, Ємен, Ірак і Сирія загрузли в громадянських війнах.

У цій ситуації Сполучені Штати Америки виявилися неспроможними надати «демократичній хвилі» нового потужного стимулу чи хоча б стабілізувати ситуацію. Американське вторгнення в Афганістан та Ірак не зупинило хвилю тероризму, продемонстровану терактами 11 вересня 2001 р. Більше того – тероризм набув мутантної форми у «Ісламській державі», що стала символом і орієнтиром для непримиримих антиліберальних воєнничих ісламістів у всьому світі. Живучість ІГЛ – така ж загрозлива прикмета нашого часу, як і готовність багатьох молодих мусульман покласти край відносно безпечному життю в інших регіонах Близького Сходу та Європи заради того, щоб відправитися в Сирію й воювати в рядах ісламських фундаменталістів.

Ще більш несподіваними і, можливо, більш значущими стали два результати загальнонаціональних голосувань у 2016 р.: референдум у Великобританії за вихід із Європейського союзу і обрання *Дональда Трампа* президентом Сполучених Штатів. У обох випадках виявила себе стурбованість виборців, викликана економічними проблемами, що відбулися на становищі робітничого класу, який зіткнувся зі втратами робочих місць і наслідками деін-

дустриалізації. Не менш важливими виявилися антиіммігрантські настрої у розвинених країнах світу, посилені нестихаючим припливом іммігрантів: склалося стійке уявлення, що прибульці позбавляють місцеве населення робочих місць і, що не менш важливо, руйнують традиційні засади національної культури. Антиіммігрантські партії й різноманітні рухи євроскептиків стають все потужнішими у багатьох розвинених країнах: «Національний фронт – Національне об'єднання» у Франції, Партія свободи у Нідерландах, «Альтернатива для Німеччини» й Австрійська партія свободи.

Не буде перебільшенням сказати, що вся Європа нині охоплена страхом перед ісламістським тероризмом й невщухаючими колотнечами з приводу численних заборон на демонстративний прояв такої мусульманської ідентичності, як носіння паранджі, нікабу чи бурки.

Політичний тренд «ресентименту»

Ідеологічні баталії ХХ століття традиційно знаходили свій вияв у протистоянні лівих і правих щодо економічних питань. Ліві прогресистські сили відстоювали інтереси трудящих, виступали за більшу рівність, захищали профспілки, формували соціал-демократичні партії, вимагали якомога якіснішого соціального захисту і більш справедливого – з їх точки зору – розподілу економічних благ. Праві, навпаки, вимагали більшої свободи, що в їхньому розумінні означало зменшення участі уряду в економіці і збільшення прав представників приватного сектору.

Особливістю другого десятиліття ХХІ ст. стало істотне зрушення: замість цього протистояння лівих і правих, судячи з усього, на політичну авансцену висувається конфлікт, пов'язаний із визначенням ідентичності. Ліві дедалі менше переймаються питаннями загальної економічної нерівності – нині вони, скоріше, піднімають на щит проблеми захисту прав широкого кола різноманітних груп, які вважаються маргінальними: чорношкірих, іммігрантів, жінок, латиноамериканців, ЛГБТ-співтовариств, біженців тощо. А праві між тим заявляють про себе як про патріотів, котрі прагнуть захистити тра-

Villa Kra - розкішна вілла в Кох-Самуї, Таїланд.
<https://onekindesign.com/2014/09/19/>

Зруйнований залізничний вузол в Дебальцеве.
<https://novyny.online.ua/794047/>

Ресентимент у дії

диційну національну ідентичність, часто пов'язану з расовою, етнічною чи релігійною належністю.

За оцінкою Фукуями, ліві змістили увагу із сфери економіки у бік політики щодо меншин, але «в результаті втратили зв'язок з більшістю у багатьох суспільствах». Однак і «політика ідентичностей» у виконанні правих є «ще гіршою, оскільки багато з них базуються на неприхованому расизмі й ксенофобії. Якими б не були вади лівих, я вважаю, що вони принаймні намагаються вирішити щонайбільш легітимні проблеми з соціальною справедливістю, ніж багато хто із правих». Що б хто не говорив, але слід визнати, що «в результаті глобалізації й ряду політичних рішень за останні пару поколінь утворилася маса концентрованого багатства, але численні соціальні групи не отримали в цьому своєї частки» [5].

Із цією думкою американського політолога не можна погодитись, тож переорієнтацію на ідентичність не варто абсолютизувати. Починаючи від *К. Маркса*, суспільно-політична думка правомірно визначала політичну боротьбу насамперед як втілення економічних протиріч. Образно кажучи, традиційно конфлікт тривав навколо шматка пирога. Тож це протистояння, судячи з усього, залишилося й надалі частиною історії 2010-х рр., коли глобалізація обділила безліч людей плодами загальносвітового економічного росту.

Достовірність такого висновку, на мій погляд, ілюструє той факт, що нині статки одного відсотка найбагатших людей на Землі вже перевищили статки половини всього людства. За даними британської благодійної організації Oxfam (як і Credit Suisse), обсяг загальносвітового багатства цієї мізерної частини світової еліти зріс із 44 % у 2009 р. до 48 % у 2014-му. У 2015 р. ця цифра сягнула 50 %. Ще майже 46 % багатств належить доволі вузькому прошарку заможних людей, які складають всього одну п'яту частину населення Землі. У підсумку виходить, що решті людства, а це 79 % населення світу, у наш час належить лише 5,5 % глобальних статків [1].

Водночас, якими б важливими не були ці матеріальні інтереси, не слід нехтувати тим, що люди керуються в житті й іншими правилами – зокрема мотивами *відстоювання людської гідності*. А тому перенесення акценту на світовій політичній арені (не виключено, що в значній мірі – штучне!) у сферу різноманітних житейських та моральних проблем дає нам можливість достеменніше пояснити специфіку нинішнього світового хаосу. Йдеться про новий феномен сьогодення, котрий називають «*політикою ресентименту*». Аналітики приводять безліч прикладів, коли той чи той політичний лідер вдається до мобілізації своїх послідовників, експлуатуючи почуття їхньої групової образи. Широко нагнітається атмосфера ущемлення особистості, культивується дух підозри, людей переконують, що ними зневажають або ж їх недооцінюють. А відтак комплекс цих відчуттів, названих «*ресентиментом*», вимагає, мовляв, публічного відновлення зганьбленої гідності тої чи тої групи.

Такою тенденцією не слід знехатати. Слід враховувати, що емоціональна дія, яку здатна вчинити на суспільство принижена група, що вимагає відновлення своєї честі й гідності, може бути набагато сильнішою за вплив тих людей, котрі просто відстоюють економічну вигоду.

Найбільш очевидним є демонстративне педалювання ресентименту президентом Росії *Володимиром Путіним*. Провідною темою його геополітичних суджень є визнання розпаду СРСР величезною трагедією, коли Європа і Сполучені Штати, на його думку, скористалися слабкістю Росії в 1990-і рр. з метою розширення НАТО на Схід аж до кордонів з Росією. Путін не сприймає моральної переваги, що демонструється західними політиками. Він хоче, щоб до Росії ставилися не як до «*слабкого регіонального гравця*» (вислів *Б. Обами*), а як до великої держави. Так само угорський прем'єр *Віктор Орбан* у 2017 р. заявив, що його повернення до влади у 2010 р. ознаменувало момент, коли, «*ми, угорці, також вирішили, що хочемо повернути нашу країну, хочемо повернути собі самоповагу і повернути своє майбутнє*». Зі свого боку уряд *Сі Цзіньпіна* широко описує «*сто років приниження Китаю*» і те, як Сполучені Штати, Японія та інші країни намагалися завадити Китаю здобути той статус великої держави, що належав йому тисячоліттями. Так само, згідно зі спогадами матері засновника «Аль-Каїди», гнів *Усами бен Ладена* за приниження мусульман луною відізвався у прагненні його молодих єдиновірців боротися у Сирії задля слави ісламу.

Коли йдеться про розвинені демократичні країни, то й там ресентимент виявився не менш могутньою силою. Після гучних історій щодо вбивства поліцією афроамериканців у Фергюсоні (штат Міссурі), Балтіморі, Нью-Йорку та інших містах у США, виник (2013 р.) та набув поширення (2014 р.) рух «Життя чорношкірих теж важливе» («Black Lives Matter»). Його активісти прагнули звернути увагу світової спільноти на страждання жертв поліцейського насилля. Сексуальне насилля й сексуальні домагання в університетських кампусах й офісах у США стали розцінюватися як неготовність чоловіків сприймати жінок як рівних. У центр громадської уваги раптом потрапили трансгендери, ставлення до яких раніше не вважалося особливим видом дискримінації. А між іншим багато хто з електорату Дональда Трампа, що сподівалися повернути Америці колишню велич, насправді сумували за минулими – кращими – часами, коли їхнє суспільно-економічне становище у власних спільнотах було більш надійним. Так само й настрої путінських прихильників, вважає Френсіс Фукуяма, «*в чомусь схожі із роздратуванням виборців із сільських регіонів США*» [7].

Цей глобальний виклик часу виніс на поверхню суспільного життя низку подібних один до одного політичних лідерів. Не дивно, що цих adeptів політики ресентименту об'єднує взаємна приязнь. Зокрема Френсіс Фукуяма зазначає: «*Взаємна приязнь Володимира Путіна і Дональда Трампа заснована не лише на подібності характерів, вона корениться у спільному для них націоналізмі*». Тієї ж думки дотримується й Віктор Орбан, зазначаючи: «*Деякі теорії описують зміни, що відбуваються нині в західному світі, а також появу на сцені американського президента [Трампа] як боротьбу на світовій політичній арені між транснаціональною, так званою «глобальною», елітою і патріотичною національною елітою*» [7]. До останньої відносить себе і сам Орбан.

Феномен ідентичності

Закономірно постає питання: яким же є механізм самовияву цього новітнього феномену – *ідентичності*? Аналітики, при наявній розбіжності трактувань, все частіше схиляються до того, що за будь-яких обставин кожна група суб'єктів – чи то велика держава, як Росія або Китай, чи то виборці в США або Великобританії – переймається думкою, що вони мають свою власну ідентичність, проте не отримують адекватного визнання з боку зовнішнього світу – чи то йдеться про всю націю, чи то про якусь окрему спільноту з боку інших представників свого суспільства. Такі ідентичності можуть бути (і залишаються) безмежно різноманітними як от за належністю до тієї чи іншої нації чи держави, до тих чи тих релігійних переконань, за належності до етнічної групи, сексуальної орієнтації чи статі. Усі вони є проявами одного і того ж феномена – *політики ідентичності*.

Терміни «ідентичність» й «політика ідентичності» мають порівняно недавнє походження. Сам термін «ідентичність» вперше популяризував психолог **Ерік Еріксон** у 1950-ті рр., а от розуміння особливої «політики ідентичності» набуло поширення хіба що в 1980–1990-х роках. Тож поняття ідентичності нині трактується досить широко: в одних випадках йдеться про соціальні категорії чи ролі, в інших – стосується фундаментальної особистісної інформації. В останньому контексті ідентичність, власне, існувала завжди.

Драматизм ситуації щодо ідентичності, на мою думку, варто все-таки шукати в наростанні соціальної напруженості в сучасному несправедливому й висококонкурентному світі, а не зводити проблему переважним чином до рівня соціальної психології. Саме тому, очевидно, варто критично поставитися до підчас дещо однобічного трактування проблеми тим же Френсісом Фукуямою. Так, на його думку, «Ідентичність виростає насамперед із різниці між істинним внутрішнім «я» і зовнішнім світом соціальних правил і норм, що не визнають і не поважають цінності чи гідності цього внутрішнього «я». Впродовж всієї історії людства особистості вступали в протиріччя зі своїми суспільствами. Але лише тепер склалася думка, що істинне внутрішнє «я» має природну цінність, а зовніш-

нє суспільство систематично помиляється і оцінює його несправедливо. Змінювати слід не внутрішнє «я», підпорядковуючи його правилам суспільства, а достоту саме суспільство» [7].

Не варто притьмом розставляти усі крапки над «і», однак, судячи з усього, не слід ігнорувати висловлену Фукуямою думку, а фундаментально розглянути проблему ідентичності не лише в дуальній опозиції «особистість – суспільство», а, що не менш важливо, в опозиції «народ – влада». Тим більше, що й сам Фукуяма зазначає: «У багатьох ранніх суспільствах гідністю наділяли небагатьох... У інших суспільствах гідність є універсальним атрибутом, заснованим на внутрішній цінності людей, яким притаманна «агентивність» – свобода волі і самостійність. У інших випадках гідність людини обумовлена її належністю до великої групи людей, об'єднаних спільною пам'яттю й досвідом» [7].

Тобто, мова не може йти про якийсь абстрактне «суспільство», яке принципово не визнає гідності особистого «я». Коли йдеться про «політику ідентичності», то її аналіз не можна оминати без критичного аналізу характеру влади у цьому суспільстві, адже люди вимагають визнання своєї самоцінності в межах конкретної політичної реальності. Тож можна погодитися з тим судженням Фукуяма, що не в повному обсязі, а лише «суттєву частину політичних конфліктів сучасного світу – від демократичних революцій до нових соціальних рухів, від націоналізму і ісламізму до політичних зіткнень в університетських кампусах сучасної Америки – можна звести до прояву політики ідентичності» [7].

Перші підсумки

Отже дискурс навколо зазначеної проблеми яскраво засвідчує, що сама по собі політика ідентичності не є основоположним фактором соціального напруження в сучасному світі. **Головним фактором, що визначає сучасну політику, залишається все-таки економічна нерівність**, що посилилася впродовж останніх п'яти десятиліть. Однак саме за цих умов ідентичність набуває ролі того каталізатора, під дією якого економічні вимоги ущемлених верств населення стають набагато гострішими. Дійсно,

Українська ідентичність.
Мітинг у Парку Шевченка в Києві.
Фото Руслана Канюки, 2013 р.
Газета "День"

Українська
ідентичність.
Дівчина під час
святкування
Дня Незалежності
України.
Київ,
24 серпня 2015 р.
Фото
Романа Пільця /ЕРА

багато з того, що ми розуміємо під економічною мотивацією, практично є не просто бажанням володіти багатствами й ресурсами, але й принаймні бажанням позбутися відчуття приниженості й неповаги до себе.

Сучасна економічна теорія вибудовується на допущенні того, що люди є раціональними індивідами, що всі вони бажують здобути найбільшу для себе користь, тобто – підвищити свій матеріальний добробут. Однак, якщо вірно інтерпретувати дії реальних людей у сучасному світі, ми маємо розширити розуміння людської мотивації за межі цієї простої економічної моделі, що домінує в сучасному дискурсі. Виявляється, що неможливо не зважати й на людську психологію, котра є набагато складнішою, ніж те пропонує спрощена економічна модель.

Проте не варто й перебільшувати роль і значення фактору ідентичності. Сам Фукуяма застерігає, що для деяких публічних людей політика ідентичності «стала дешевим сурогатом» серйозних роздумів про те, як пом'якшити соціально-економічну нерівність. Але чи є наразі альтернатива таким корисливим діячам? І тут американський політолог відповідає: «Нині я таких не бачу. Але це не значить, що вони не з'являться. Думаю, що зараз ми перебуваємо на початку довгої політичної боротьби навколо деяких із цих ідей. Але я не впадаю у відчай і не говорю, що ніхто ніколи не знайде правильної формули, щоб допомогти нам вибратися із нинішньої ситуації» [5].

Так, зокрема, аналізуючи ситуацію щодо пошуку Україною своєї власної ідентичності в сучасному глобалізованому світі, Френсіс Фукуяма нагадує, що ще на

початку ХІХ ст. політика визнання гідності підійшла до розвилки: один напрям вів до «загального визнання прав особистості», а другий – «до утвердження колективної ідентичності», двома основними напрямками якої є «націоналізм і політизація релігії».

У цьому й полягає двоїста природа феномену ідентичності – прагнення як до загального визнання індивідуальних прав, так і до колективного визнання, заснованого на національній ознаці. Ось цей дуалізм і виявив себе під час української Революції Гідності: «рушійною силою «революції гідності» на Майдані була коаліція лібералів західного ґиґибу, котрі хотіли, щоб Україна приєдналася до Європейського Союзу і стала нормальною європейською країною. Однак вони об'єдналися з українськими націоналістами із таких груп, як «Правий сектор», котрі прагнули захистити українську культурну самобутність і були менше зацікавлені в ліберальній відкритій Україні» [6].

Отже, наголошує Френсіс Фукуяма, слід зважати й на таке суттєве застереження: «перед тим, як ми зможемо аналізувати сучасну політику ідентичності, нам необхідно зробити крок назад і опрацювати більш глибоке й досконале розуміння мотивації й поведінки людини». Іншими словами, на думку американського політолога, звичний і традиційний для нас суспільно-економічний аналіз слід доповнювати набагато якіснішою теорією людської духовності. Адже сказано у Святому писанні: «Не хлібом самим буде жити людина, але кожним словом, що походить із уст Божих». ■

Література

1. Давос-2016: Почему Четвертая промышленная революция страшнее Сирии с Украиной. Новости мира. – Режим доступа: <http://www.depu.ua/rus/svit/davos-2016-chim-grosit-lyudstvu-chetverta-promislova-revolutsia-19012016172700>
2. Закария Ф. Демократия разваливается. Как меняется мир. – Режим доступа: <https://nv.ua/opinion/demokratija-razvalivaetsja-kak-menjaetsja-mir--2454204.html>
3. «Идентичность: Стремление к признанию и политика неприятия». – М.: Альпина Паблицшер, 2019 – 256 с.
4. Круглый стол «Идентичность в современном мире: вызовы, стоящие перед Россией». – Режим доступа:

<https://globalaffairs.ru/print/event/Kruglyi-stol-identichnost-v-sovremennom-mire-vyzovy-stoyaschie-pered-rossiei-20196>

5. «Ответ Запада России был слабым». Френсіс Фукуяма – о нынешнем мире. – Режим доступа: <https://ru.krymr.com/a/frensis-fukuyama-o-nyneshnem-mire/29740485.html>

6. Френсіс Фукуяма: Экспрессивный индивидуализм и его проявления. – Режим доступа: <https://snob.ru/entry/181156>

7. Фукуяма Ф. Политика достоинства и судьба либерального порядка. Россия в глобальной политике, 28 августа 2019 г. – Режим доступа: <https://globalaffairs.ru/print/number/Politika-dostoinstva-i-sudba-liberalnogo-poreadka-20175>

ЕНТРОПІЯ І ВИБОРИ

ВСТУП

Статистична фізика впевнено завойовує нові позиції в царинах, що, здавалося б, не мають до неї жодного стосунку. Одним із засадничих понять статистичної фізики є поняття ентропії. У 1877 р. геніальний австрійський фізик **Людвіг Едуард Больцман** першим пояснив зв'язок ентропії фізичної системи з ймовірністю її перебування в тому чи іншому макроскопічному стані, пов'язаною з кількістю мікростанів, які реалізують даний макроскопічний стан [1–4]. У 1948 р. знаменитий американський електротехнік і математик **Клод Елвуд Шеннон** запропонував використовувати поняття ентропії для оцінки невизначеності інформації про ту чи іншу подію [5–7]. Тим самим він започаткував нову математичну дисципліну – *теорію інформації*, де ентропія отримала назву «*інформаційної ентропії*». Зв'язок інформаційної ентропії з ймовірністю настання тої чи іншої події він запропонував у такому ж вигляді як і зв'язок перебування системи в тому чи іншому макроскопічному стані, тобто фактично використав для інформаційної ентропії формулу Больцмана. Розглянемо формулу для інформаційної ентропії.

Валерій Швець

доктор фіз.-мат. наук,
професор кафедри
вищої математики
Одеської національної академії
харчових технологій;
м. Одеса

ЕНТРОПІЯ, ІНФОРМАЦІЙНА ЕНТРОПІЯ І ЕНТРОПІЯ ВИБОРІВ

Нехай ми проводимо випадковий експеримент з наслідками E_1, E_2, \dots, E_n , що можуть реалізуватися з ймовірностями p_1, p_2, \dots, p_n . Тоді інформація, отримана нами в результаті цього експерименту, є випадковою величиною, що приймає значення $I(E_i)$ при настанні наслідку експерименту E_i . При цьому

$$I(E_i) = -\log_2(p_i). \quad (1)$$

Математичне очікування цієї інформації (інформаційна ентропія), тобто середня кількість інформації, що припадає на один наслідок експерименту, визначається стандартним чином [8]:

$$M(I) = \sum_{i=1}^n p_i I(E_i). \quad (2)$$

Останній результат можна записати у формі, прийнятій для статистичної фізики і теорії інформації:

$$S = -\sum_{i=1}^m p_i \log_2(p_i). \quad (3)$$

Багато політичних процесів нагадують випадковий експеримент. Зокрема, на мою думку, таким процесом є вибори різних рівнів. Якщо можливими наслідками цього політичного процесу вважати перемогу того чи іншого кандидата, тобто події E_1, E_2, \dots, E_n з ймовірностями p_1, p_2, \dots, p_n , то для оцінки результатів виборів можна використати попередню формулу. Тепер було б доцільно використовувати замість терміну «*інформаційна ентропія*» термін «*ентропія виборів*». Найперше вона [ентропія – *Ред.*] характеризує рівень невизначеності результатів виборів. Чим більше кандидатів на вибірну посаду і чим рівномірніше розподілені ймовірності перемоги різних кандидатів, тим більшою є ентропія виборів, тим більшою є інформаційна ентропія. Цю універсальну властивість ентропії застеріг ще Людвіг Едуард Больцман.

При двох кандидатах, які мають рівні шанси на перемогу, тобто у найпростішому політичному випадковому експерименті «ентропія виборів», так само як і інформаційна ентропія, ми отримуємо результат 1. В теорії інформації така кількість інформації називається «*бітом*». У нашому випадку її доцільніше було б назвати інакше, наприклад, «*фрід*» – від перших літер англійського слова *freedom* – свобода. Саме для того щоб у найпростішому політичному експерименті ми отримали відповідь «1», логарифм у формулі для ентропії виборів доцільно брати за основою «2».

ПРЕЗИДЕНТСЬКІ І ПАРЛАМЕНТСЬКІ ВИБОРИ В УКРАЇНІ

Принагідно зауважимо, що у багатьох країнах, рівень демократії у яких вважається високим, фактично вибори й відбуваються між двома кандидатами з приблизно рівними шансами на перемогу. Ясно, що в такому випадку ентропія вибору буде доволі малою, порівняно, наприклад, з Україною.

У Радянському Союзі вибори завжди проводилися на безальтернативній основі. Це означає, що одна з ймовірностей, наприклад, $p_1=1$, а всі інші дорівнюють нулю. У такому разі формула для ентропії виборів дає нульовий результат.

Якщо вибори проходять у два тури, то для другого туру слід використати ту саму формулу для ентропії виборів, а результати, відповідно до універсальної властивості ентропії двох незалежних підсистем однієї системи, скласти:

$$S = S_1 + S_2, \quad (4)$$

де

$$S_1 = -\sum_{i=1}^m p_i \log_2(p_i), S_2 = -\sum_{i=1}^2 P_i \log_2(P_i). \quad (5)$$

По-моєму, ступінь невизначеності результатів виборів свідчить про рівень свободи виборця на таких виборах, тобто про рівень свободи самих виборів. Тому, оскільки конкуруючих варіантів означення з очевидних причин немає, я пропоную ентропію виборів називати «рівнем свободи виборів». При цьому, якщо виборець голосує за i -го кандидата, то він реалізує свою свободу вибору у кількісному вимірі як $-\log_2(p_i)$.

Важливим є питання джерела інформації про ймовірності перемоги окремих кандидатів. Насправді, головним джерелом інформації про ці ймовірності є результати виборів. Тоді ці ймовірності просто дорівнюють долям виборців, що проголосували за даного кандидата. Доволі точно інформацію можна отримати про ці ймовірності і на основі вивчення різноманітних соціологічних досліджень, але це також вибори при доволі обмеженому обсязі вибірки, тобто виборців.

Із виборами нерозривно пов'язана така політична субстанція як влада. Необмежена влада ніколи не спирається на будь-які вибори. У 1917 р. у Російській імперії до влади прийшли більшовики, не отримавши мандат на владу від виборців. Їх влада була страхітливою. Далі комуністична партія почала імітувати вибори у деякі другорядні ланки державного управління, проводячи їх на безальтернативній основі. Вся ж партійна ієрархія, що мала в країні абсолютну владу, ніколи не отримувала мандат виборців. Нам видається, що таке поняття, як влада, нерозривно пов'язане з такою добре окресленою характеристикою як ентропія, точніше ентропія виборів. У якості такого зв'язку ми пропонуємо його найпростіший варіант. Влада, мандат на яку дають саме вибори, є величиною, оберненою до ентропії виборів, тобто

$$V = 1/S. \quad (6)$$

У такому випадку влада, отримана на безальтернативних виборах або взагалі без виборів, є абсолютною, в пропонуваній математичній моделі – нескінченною. Такою була влада комуністичної партії у Радянському Союзі, такою є й сьогодні влада комуністичної партії у Китаї.

Доволі корисно протестувати запропоновані формули на основі результатів виборів в Україні. У Інтернеті відповідна інформація легкодоступна, тому надалі не буде конкретних посилань на її джерела. На діаграмі рис. 1 наведені результати президентських виборів в Україні за роки незалежності.

З діаграми видно, що рівень свободи виборів в Україні є надзвичайно високим, можливо найвищим у Європі. Найнижчим цей рівень був на перших виборах в новітній історії України. На мою думку, це зумовлювалось інерцією мислення виборців, а також і кандидатів, внаслідок ще недавнього радянського минулого. Відносно малим цей рівень був і на виборах у 1914 р. Тоді на Україну насувалася неминуча війна з Російською федерацією. Бажаючих очолити державу в цей трагічний для України час було порівняно небагато. Вибори у два тури були б занадто небезпечними для країни. Відповідальність виборців за долю держави визначила саме такий результат. Один із кандидатів впевнено переміг уже в першому турі.

Найвищим рівень свободи виборів був на останніх виборах 2019 року. Тут вибори відбулися в два тури. Кількість кандидатів була безпрецедентно високою. Переможець другого туру у першому набрав лише трохи більше тридцяти відсотків голосів виборців.

Якщо ж прослідкувати всі президентські вибори у незалежній Україні, то спостерігається чітка тенденція до зростання рівня свободи виборів.

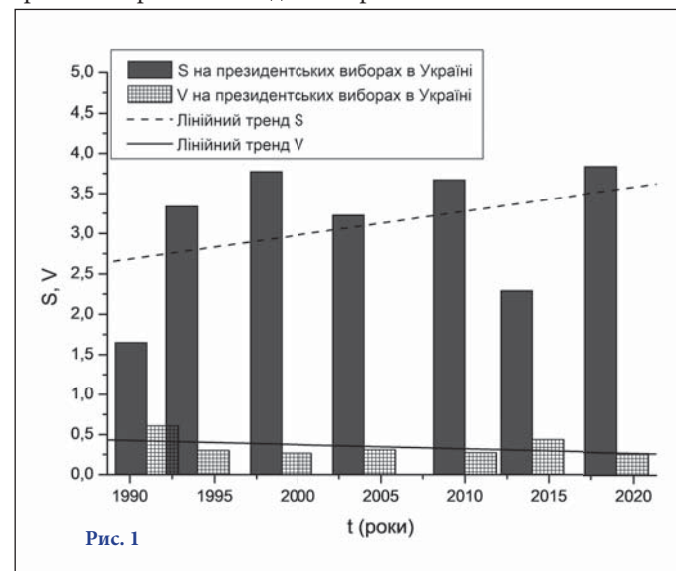

Рис. 1

Другим вагомим результатом президентських виборів є те, що потенціал влади, отриманої переможцем виборів, є доволі невеликим, можливо найменшим у Європі, і цей потенціал має тенденцію до зменшення. Тобто, чим вільнішими є вибори, тим менше делегованої виборцями влади опиняється в руках переможця. Рівень свободи виборів – це рівень реальної влади народу. Потенціал влади – це, по суті, реальна влада переможця. Якщо ж переможець забуває про межі своєї влади, то неминучим є повстання народу з трагічними наслідками для узурпатора. Такий досвід уже є в нещодавній українській історії.

Результати голосування по Україні

Вибори Президента України. Повторне голосування 26.12.2004

Чергові вибори
Президента України
31.10.2004

Повторне голосування
виборів Президента
України 21.11.2004

Повторне голосування
виборів Президента України
26.12.2004

% оброблених протоколів по Україні	100.00
Кількість виборців, які взяли участь у голосуванні по Україні	29 068 971
% виборчих бюлетенів, визнаних недійсними по Україні	1.45
% виборців, які не підтримали жодного кандидата	2.34

Кандидат	Графік	% ЗА	Голосів ЗА
Ющенко В. А.		51.99	15 115 712
Янукович В. Ф.		44.20	12 848 528

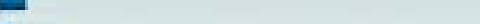
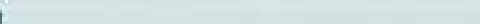
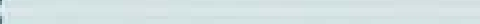

Результати голосування по Україні

Вибори Президента України 17.05.2004

Чергові вибори Президента України 17.05.2004

% оброблених протоколів по Україні	100.00
Кількість виборців, які взяли участь у голосуванні по Україні	24 589 257
% виборчих бюлетенів, визнаних недійсними по Україні	1.64
% виборців, які не підтримали жодного кандидата	2.38

Кандидат	Графік	% ЗА	Голосів ЗА
Ющенко В. А.		35.02	8 606 370
Тимошенко Ю. В.		25.25	6 159 609
Тарасюк С. М.		11.86	2 911 857
Ладанюк А. П.		6.08	1 511 748
Міщенко В. А.		5.45	1 341 500
Олександрів Р. М.		3.78	932 500
Лещенко В. М.		2.38	588 888
Тимошенко В. В.		1.49	368 282
Григорук А. С.		1.28	316 422
Володимирів Л. Л.		0.41	102 425
Мороз В. В.		0.38	95 368
Востренко Ю. І.		0.32	80 378
Сурженко В. В.		0.19	47 248
Примаченко В. В.		0.18	45 000
Пайтун В. В.		0.14	35 475
Ратушняк С. П.		0.12	30 706
Воробей П. В.		0.05	14 891
Воробей О. В.		0.03	7 704

Результати голосування по Україні			
Позачергові вибори Президента України 25 травня 2014 року			
 Позачергові вибори Президента України 25.05.2014			
% опрацьованих протоколів по Україні		100,00	
Кількість виборців, які взяли участь у голосуванні по Україні		19 019 458	
% виборчих бюлетенів, визначено недійсними по Україні		1,35	
Кандидат	Графік	% голосів виборців, поданих за кандидата	Кількість голосів виборців, поданих за кандидата
Порошенко П. О.		54,70	9 856 976
Тимошенко Ю. В.		12,81	2 393 812
Лещко О. П.		8,32	1 590 349
Грищенко А. С.		5,48	989 038
Тішко С. П.		5,23	943 451
Добан М. М.		3,03	548 138
Рейкошев В. З.		2,25	406 369
Богомоць С. В.		1,91	340 306
Степанюк П. М.		1,51	272 858
Талашей О. Я.		1,16	210 504
Ірван Д. А.		0,75	127 818
Грищенко А. В.		0,40	73 277
Вондатов В. І.		0,38	69 569
Бойко Ю. А.		0,19	36 927
Малюк М. Г.		0,13	24 040
Курцман Р. Р.		0,10	19 689
Куйбидя П. С.		0,05	12 392
Клименко О. І.		0,05	10 545

Вибори Президента України: результати голосування по Україні в 2004 р. (II тур), 2010 р. (I тур), 2014 р. (I тур), 2019 р. (I тур) (джерело: скріншоти з веб-сайту Центральної виборчої комісії України)

Вибори Президента України 2019 Центральна виборча комісія			
			
% опрацьованих протоколів по Україні		100,00	
Кількість виборців, які взяли участь у голосуванні по Україні		18 983 964	
% виборчих бюлетенів, визначено недійсними по Україні		1,18	
Кандидат	Графік	% голосів виборців, поданих за кандидата	Кількість голосів виборців, поданих за кандидата
Зеленський Володимир		30,24	5 714 836
Порошенко Петро		15,95	3 014 409
Тимошенко Юлія		13,40	2 532 452
Бойко Юлія		11,67	2 206 216
Григорук Анокошій		6,81	1 266 450
Савченко Ірина		6,04	1 141 332
Лещко Олег		5,48	1 036 903
Волош Олександр		4,15	764 274
Возв'язюк Євген		1,62	307 264
Тимошенко Юлія		0,82	157 603

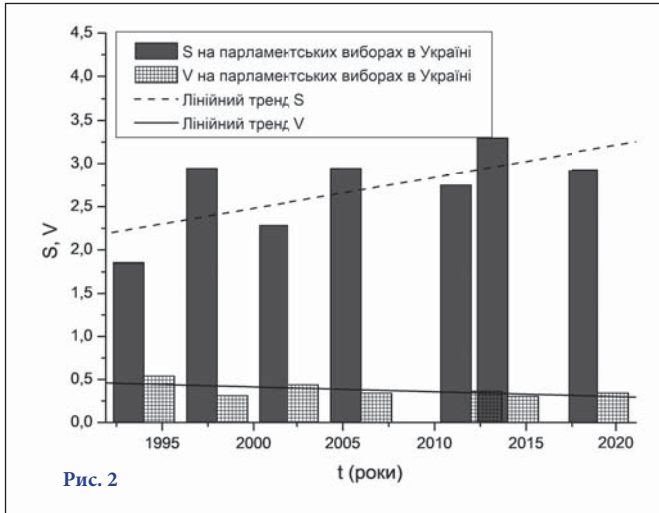

Рис. 2

На рис. 2 наведені аналогічні результати парламентських виборів в Україні за роки незалежності.

Рівень свободи на парламентських виборах також доволі високий і добре корелює з рівнем свободи президентських виборів (рис. 2). Він також має тенденцію до зростання. Найнижчою свобода виборів була на перших парламентських виборах у 1994 році, що узгоджується з найнижчим показником президентських виборів. Проте найвищою вона була у найважчий для України 2014 рік. Реальні шанси на перемогу отримала більша кількість політичних партій, а голоси рівномірніше, ніж на інших парламентських виборах, розподілилися між ними. Обравши у травні місяці президента український виборець на патріотичній хвилі завів у парламент величезну кількість національно свідомих депутатів. Зайшли також і партії, що за інших умов не мали такого шансу. У парламенті не з'явилося великої кількості депутатів від окупованих Російською федерацією областей України, традиційно ортогональних до українських цінностей. Ще ніколи парламент не працював так ефективно, як у період від 2014 до 2019 року.

ПРЕЗИДЕНТСЬКІ І ПАРЛАМЕНТСЬКІ ВИБОРИ В РОСІЙСЬКІЙ ФЕДЕРАЦІЇ

Українські вибори найдоцільніше порівнювати з виборами у країнах, що виникли на руїнах Радянського Союзу. Важливим фактором тут є спільність стартових політичних і економічних умов. Також важливим вирівнюючим фактором є менталітет радянської людини, наявний у всіх, навіть у представників найвіддаленіших куточків колишнього Радянського Союзу на момент його розвалу. Якби в результаті виборів у різних країнах виявили суттєві відмінності, то ці відмінності, у першу чергу, були б зумовлені відмінностями етнічного походження.

Вибір Російської федерації як об'єкту для порівняння є цілком зрозумілим з різних міркувань. Безумовно, було би вкрай доцільно провести порівняльний аналіз стосовно всіх країн, що утворилися на території колишнього Радянського Союзу, але це вже матеріал для інших публікацій. Результати виборів у Російській федерації також легко доступні з інтернету і ми не робитимемо на ці результати спеціальних посилань.

З рис. 3 видно, що рівень свободи президентських виборів у Російській Федерації відразу стартував з доволі

високого рівня у 1991 році. У 1996 році він досяг максимуму, а останні майже двадцять років він демонструє очевидну тенденцію до зменшення. Безпосередніми причинами такої поведінки рівня свободи виборів є як зменшення кількості кандидатів, так і збільшення нерівномірності розподілу голосів між ними. Тобто велика кількість кандидатів отримує символічно малу кількість голосів, зате один з кандидатів отримує безпрецедентно високу їх кількість.

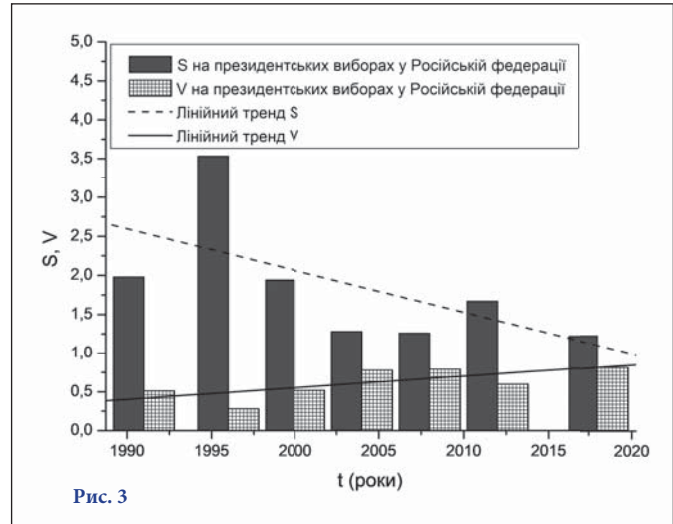

Рис. 3

Цікавою є тенденція до суттєвого збільшення потенціалу влади президента в Російській федерації за останні двадцять вісім років. Стартувавши з рівня, характерного для інших демократичних країн, вона швидко збільшилась до рівня, який можна назвати «авторитарним».

Результати парламентських виборів у Російській федерації подаються на наступній діаграмі (рис. 4).

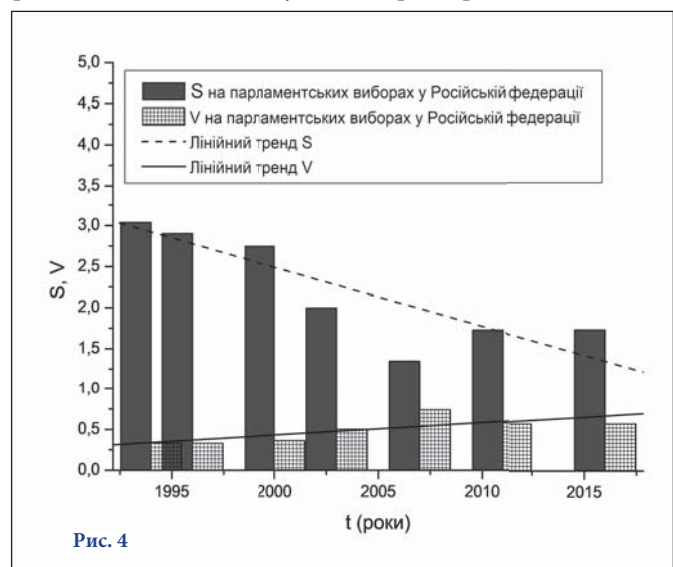

Рис. 4

Ця діаграма демонструє високий рівень свободи парламентських виборів у Російській федерації у 1994, 1996, 2000 роках, проте демонструє також і потужну тенденцію до зменшення цього рівня за всі проаналізовані роки. Спостерігається також сильна кореляція між результатами президентських і парламентських виборів. Така кореляція, як і на прикладі України, свідчить про об'єктивний характер процесу виборів для кожного народу, як би вибори не називалися. Тобто характер виборів є відбитком менталітету того чи іншого народу, його засадничих етнічних цінностей.

ПОРІВНЯННЯ ВИБОРІВ В УКРАЇНІ І РОСІЇ

Тільки порівняння результатів виборів у різних країнах дає можливість визначитися з нашим власним місцем у сучасному світовому політичному процесі. На рис. 5 таке порівняння наведено для президентських виборів в Україні і Російській федерації.

З діаграми видно, що рівень свободи виборів у 1991 році стартував в обох країнах практично з одного рівня. Це однозначно можна пояснити інерцією мислення українців і мешканців Російської федерації. Покоління виборців у обох країнах цілком сформувалися в умовах однієї політичної реальності – Радянському Союзу. Але з часом розбіжності почали наростати. Це відбувалося в міру того, як до виборчих урн в Україні почали приходити покоління виборців, які сформувалися політично (або навіть і народилися) в незалежній українській державі. Відповідно почала суттєво зменшуватися з природних причин кількість виборців, світогляд яких сформувався у Радянському Союзі. Така ж еволюція почалася і серед виборців Російської федерації, але у прямо протилежному напрямку. Складається враження, що радянське виховання було певним компромісом для різноманітних етнічних груп, що населяли Радянський Союз. Розпад Радянського Союзу був водночас і зникненням цього компромісу. Далі почалася еволюція кожної етнічної групи до свого, характерного саме їй, ментального світосприйняття. У результаті ми отримали на останніх президентських виборах в Україні найвищий за всю її історію рівень свободи вибору, а відповідно на президентських виборах у Російській федерації – найнижчий. При цьому ці результати відрізняються у рази.

На наступній діаграмі (рис. 5) наведено порівняльний аналіз президентських виборів у обох країнах.

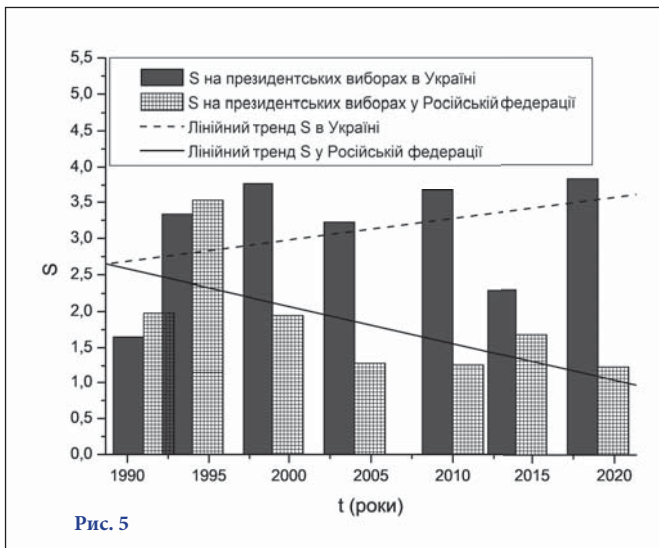

Рис. 5

В Україні порівняно з Російською федерацією свобода парламентських виборів також суттєво відрізняється на користь більшої свободи виборів. Для України спостерігається чітка тенденція до зростання свободи виборів, для Російської федерації – чітка тенденція до її зменшення. Проте є і певні відмінності. Свобода парламентських виборів у Російській федерації стартувала з вищих, порівняно з Україною, значень. Тенденція до суттєвого зменшення свободи парламентських виборів у Російській федерації стала виразною за останні двадцять років, коли помітно зросла концентрація влади в руках президента. Як і у випадку президентських виборів, результати всіх останніх парламентських виборів в обох країнах (рис. 6) суттєво відрізняються між собою на користь суттєво більшої свободи виборів в Україні.

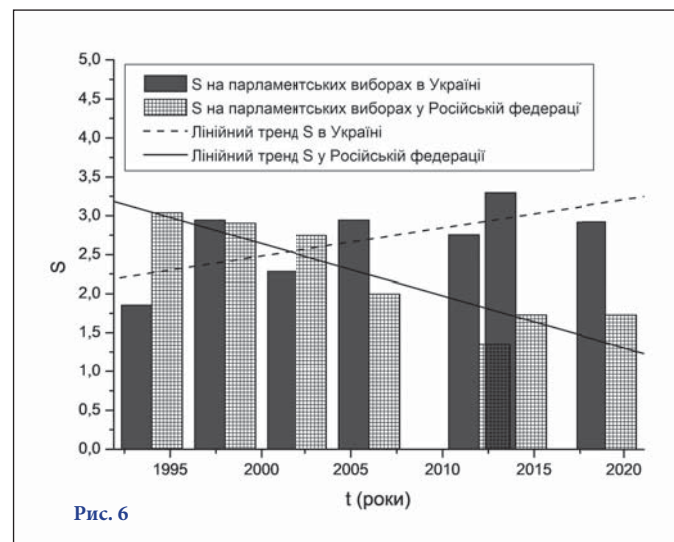

Рис. 6

З наведеного порівняльного аналізу президентських і парламентських виборів в Україні і Російській федерації випливає твердження, що суттєва відмінність результатів виборів в обох країнах протягом майже тридцяти років свідчить про суттєву ментальну відмінність українців і мешканців Російської федерації. Скоріше за все, ця відмінність запрограмована на генетичному рівні.

Сама можливість помітити й проаналізувати найдрібніші деталі як президентських, так і парламентських виборів у обох країнах на рівні чисел свідчить про те, що формули, запропоновані мною для кількісного аналізу виборів, є ефективним інструментом кількісного дослідження даного політичного процесу. Очевидно, подібний підхід можна застосувати для кількісного аналізу й інших аспектів політичного життя нашої країни.

Висловлюю щире подяку колегам за плідне обговорення результатів статті [9], а також **Юрію Івановичу Радковцю** не тільки за корисні обговорення, але і за саму ідею застосування математичного апарату до аналізу політичних процесів. ■

Література

1. Больцман Л. Избранные труды. Ч. 1. М.: Наука, 1984. 446 с.
2. Больцман Л. Очерки по методологии физики. М.: Гостехиздат, 1929. 324 с.
3. Больцман Л. Кинетическая теория материи. М.: Гостехиздат, 1939. 424 с.
4. Больцман Л. Лекции по теории газов. М.: Гостехиздат, 1953. 356 с.
5. Шеннон К. Работы по теории информации и кибернетике. М.: Иностранная литература, 1963. 830 с.

6. Shannon C.E. A Mathematical Theory of Communication. Bell System Technical Journal. 1948. V. 27. P. 379–423.

7. Shannon C.E. Communication in the presence of noise. Proc. Institute of Radio Engineers, Jan. 1949. V. 37, № 1. P. 10–21.

8. Швець В. Т. Теорія ймовірностей і математична статистика. Одеса: ВМВ, 2014, 200 с.

9. Швець В. Т. Інформаційна ентропія і свобода вибору. Conference proceeding. Part I. XII International scientific and practical conference: Information technologies and automation. 2019. October 17–18, Odessa. P. 22–25.

КОНЦЕПТУАЛЬНІ ЗАСАДИ РОЗВИТКУ ОСВІТИ ДОРΟΣЛИХ: СУЧАСНІ РЕАЛІЇ, ТЕНДЕНЦІЇ І ПЕРСПЕКТИВИ

Лариса Лук'янова
доктор пед. наук,
професор,
директор Інституту
педагогічної освіти
і освіти дорослих
ім. Івана Зязюна
НАПН України,
м. Київ

Починаючи з другої половини ХХ ст. перебіг суспільного розвитку позначається глибокими соціокультурними змінами та кардинальними перетвореннями економічного устрою. Неабияку роль у цьому процесі відіграє лавиноподібне збільшення утворюваної інформації. Через таке стрімке її зростання відбуваються пролонговані зміни інформаційного поля суспільства, що призводить до вагомій невідповідності між темпами цивілізаційного розвитку та традиційною системою освіти. Позбавитися цієї невідповідності можна лише за умови неперервної освітньої діяльності, яка має тривати впродовж життя людини.

Наприклад, людина, яка ще вчора вважалася освіченою, за сучасними критеріями є носієм застарілої інформації й слабко пристосована до умов існування, а вже завтра буде повністю непридатна до повноцінного життя внаслідок функціональної неграмотності. Усе це зумовлює втрату актуальності попереднього «кінцевого» типу освіти, яка не спроможна вирішувати низку зрослих суспільно-економічних та інших завдань. Уже сьогодні необхідність неперервності освіти перестає бути прерогативою одного періоду в житті людини. Стає очевидним, що система освіти ХХІ ст. матиме дві невід'ємні, взаємопов'язані складові: освіта і виховання дітей та молоді та освіта дорослих.

Основне завдання першої – соціалізація і перша професійна орієнтація. Тоді як головне завдання другої полягає у коригуванні соціальних орієнтирів дорослої людини, а також розвитку її професійних знань і умінь з урахуванням мінливих умов трудової і суспільної діяльності.

Отже, основною теоретичною новацією сучасної освітньої парадигми стало розширення поняття освіти. Освіту сприймають як сукупність дій, спрямованих на зміни установок й моделей поведінки людини шляхом передавання їм нових знань, розвитку нових умінь і навичок впродовж життя.

Сформулюємо провідні чинники, що демонструють зрослу роль освіти дорослих у сучасному соціумі:

1. Зміни в усіх сферах життя – головний елемент сучасності. Швидке удосконалення й ускладнення технологій, впровадження нової техніки, виробництво сучасних товарів, кардинальні зміни у виконанні певних видів робіт потребують відповідної кваліфікації, яку не може гарантувати базова вища освіта, а отже вимагають неперервного навчання персоналу. За розрахунками економістів, які є прийнятними і для нашої держави, система освіти дорослих, що ґрунтується на концепції розвитку освіти впродовж життя, може здійснити позитивний вплив на світову економіку за рахунок підвищення якості трудового потенціалу та уможливить надання «другого шансу» тим, хто давно здобув професійну освіту. Це один із напрямів, завдяки якому можна сподіватися на вихід з суспільно-економічної кризи.

2. Світ перетворюється у ринок з високим рівнем конкуренції між країнами, а країни, які мають якісну систему вищої освіти і програми неперервної освіти, стають лідерами в умовах цієї конкуренції, оскільки мають можливість у короткі

терміни відповісти на будь-який «виклик» підвищенням продуктивності праці. Основними показниками конкурентоспроможності національних систем освіти, за оцінками Всесвітнього економічного форуму, серед інших є показник рівня розвитку систем перепідготовки персоналу як основи формування неперервної освіти. Бальна оцінка України за цією складовою майже вдвічі менша від країн-лідерів у рейтингу конкурентоспроможності (зокрема Фінляндії, США, Швеції, Сінгапуру, Німеччини).

3. Найбільш затребуваною освіта стає в період підйому економіки або її кризового стану, що як раз і відбувається на теренах України. Хоча у період економічного зростання посилення ролі освіти дорослих обумовлено позитивними змінами (формування мотивації розвитку й саморозвитку особистості, можливості раціонального використання вільного часу), тоді як у період стагнації привертання уваги до освіти дорослих продиктовано вимогами ринкової економіки, зокрема необхідністю опанування нових професій, набуття нових навичок тощо.

4. Інтенсивне постаріння населення вимагає розроблення нової філософії сприйняття цього феномену та стратегії забезпечення старості в життєвому циклі кожної особистості. Це підтримка і поширення так званого «активного старіння», коли подовжується економічно активний вік за рахунок когнітивної адаптації, набутої у результаті реалізації програм навчання старших дорослих. Окрім того переважна більшість освітніх програм для дорослих покликані формувати активну громадянську позицію, що з урахуванням політичної ситуації в Україні є надзвичайно важливим.

5. У ХХ ст. відбулося інтенсивне посилення міграційних потоків, а до кінця століття феномен міграції став складовим чинником усіх глобальних проблем, що істотно впливає на соціально-економічне і політичне життя, а також ринок праці багатьох країн. Кількість мігрантів у світі збільшилася з 2,8 % від світового населення у 2000 р. до 3,4 % у 2017 р., тобто зросла на 49 % й наразі становить 258 млн осіб. Досвід європейських країн показує, що ефективність політики інтеграції мігрантів у суспільство може бути досягнута через навчання. У багатьох європейських країнах для інтеграції мігрантів і їх успішної адаптації робляться необхідні заходи, серед яких важлива роль відводиться різним навчальним програмам.

Отже освіта дорослих, як складова освіти впродовж життя перетворюється із засобу в мету розвитку людини, що уможливує утвердження людиноцентризму в освіті, провідною метою якої є самовираження, самореалізація,

розвиток соціальних зв'язків і умінь діяти. Таким чином, сучасне розуміння неперервної освіти значно розширюється, до її змісту як соціального явища додається активна форма практичної діяльності, а сама освіта набуває багатоплановості, тоді як принцип неперервності передбачає якісно інший тип взаємодії особистості і суспільства.

Проблема розвитку освіти дорослих завжди була у полі зору як вітчизняних (В. Кремень, Н. Ничкало, В. Олійник, С. Сисоєва, Т. Сорочан та ін.), так і зарубіжних (Т. Александер, П. Альхайдт, А. Гартунг, Е. Грубер, А. Даринський, М. Дюрко, А. Корреа, Дж. Кідд, Й. Кноль, П. Ленгран, З. Нольда, Л. Турос, К. Хоул, П. Фаультіш П. Шукла, У. Хілтон та ін.) дослідників. Провідні її положення викладено у низці міжнародних документів, частину з яких розглянуто у цій статті [1; 3; 4].

Найбільш значимими концептуальними засадами розвитку освіти дорослих є:

- філософсько-педагогічна ідея неперервності освіти;
- законодавче забезпечення освіти дорослих;
- професіоналізація освіти дорослих.

Коротко проаналізуємо кожну з них.

Філософсько-педагогічна ідея неперервності освіти

Загальні положення концепції «неперервної освіти», представлені на форумі ЮНЕСКО ще у 1965 р., ґрунтуються на людиноцентристській позиції, спрямованій на необхідності створення умов задля повного розкриття здібностей людини протягом життя. У рекомендаціях ЮНЕСКО 1976 р. неперервну освіту схарактеризовано як «глобальний проект, спрямований на реконструкцію чинної системи освіти і на розвиток усього освітнього потенціалу поза системою освіти».

У основних положеннях Доповіді Міжнародної комісії з освіти для ХХІ ст. зазначено: «Освіта впродовж життя є багатостороннім діалектичним процесом, побудованим на повсякденному досвіді й позначеному інтенсивними зусиллями для розуміння складних даних і фактів. ... У ньому поєднуються неформальні й формальні знання, розвиток вроджених здібностей та оволодіння новими навичками. Цей процес передбачає зусилля й водночас радість, пов'язану з відкриттям нового» [3, с. 5].

У Гамбурзькій декларації (Гамбург, Німеччина, 1997 р.) сформульовано провідні ідеї безперервної освіти дорослих упродовж життя й рекомендації урядам усіх країн вважати освіту дорослих пріоритетним напрямом державної політики. Ці ідеї набули подальшого розвитку на Європейському саміті в Лісабоні (2000 р.). У документах інших європейських самітів наголошується, що освітні системи мають пристосуватися до нових реалій ХХІ ст., а «неперервна освіта повинна стати головною політичною програмою громадянського суспільства, соціальної єдності і зайнятості» [4]. Вона має вийти за рамки, котрі вже існують у розвинених країнах, а саме – підвищення кваліфікації, перепідготовка або просування дорослих по службі має відкрити можливості для всіх, ставлячи при цьому різні цілі: чи то надання другого або третього шансу в житті, задоволення прагнення до знань і краси, чи то вдосконалення і розширення підготовки, безпосередньо пов'язаної з вимогами професійної діяльності, включаючи практичну підготовку [3].

Поштовхом для створення теорії неперервної освіти стала глобальна концепція єдності світу, за якою всі складові людської цивілізації тісно взаємопов'язані і взаємозумовлені. І саме Людина є найважливішою цінністю, найважливішою умовою і найпотужнішим «виробником» усього, що потрібно для життя на планеті Земля [2, с. 355].

Проте сама ідея освіти впродовж життя не є новою. Перші паростки цієї концепції можна знайти у працях **Платона, Конфуція, Сократа, Аристотеля, Сенеки** й інших видатних мислителів. Ідею про те, що базової освіти не вистачає на усе життя, також висловлювали **В. Гете, А. Сен-Сімон** та ін. Видатний німецький поет, драматург і мислитель В. Гете писав, що наші пращури могли задовольнятися рівнем освіти, здобутим у молоді роки. Але ми, якщо не хочемо відстати від життя, повинні знову повертатися до навчання кожні п'ять років.

Югославський вчений **Д. Філіпович** також підкреслює, що поняття «неперервна освіта» не є новим явищем в історії. Новим є тільки факт, що сучасний світ з його постійними і швидкими змінами не може обійтися без неперервної освіти [7, с. 2]. У цьому сенсі суголосною є думка індійського соціолога **П. Шукли**, про те, що людина яка постійно навчається, набуває можливості розвитку впродовж життя, а відтак зможе брати активну участь у професійній, соціально-культурній, громадській та іншій діяльності [13, с. 7].

Відомий німецький вчений у галузі освіти дорослих **Й. Кноль** також звертає увагу, що усталений термін «освіта впродовж життя» є не таким уже й новим, як це прийнято вважати. Він стверджує, що перше тлумачення поняття належить не **Е. Форє**, а американському вченому в галузі освіти дорослих **К. Хоулу** [9]. К. Хоул, як констатує Й. Кноль, посилається на довгу іудейську історію концепції пожиттєвої освіти. За К. Хоулом, «пожиттєва освіта (освіта впродовж життя) пов'язана з іудаїзмом, і не лише тому, що навчання розглядається в релігійному вимірі, а й тому, що є керівництвом до подолання життєвих труднощів та упорядкування життя людини» [9, с. 197].

Хоча пожиттєва освіта має довгу історію, зауважує німецький учений **Е. Грубер**, має місце й зміна сприйняття цієї концепції. Загальноприйняте розмежування на шкільну освіту й освіту дорослих концептуально змінилися. Набуває значення інформальне навчання, випробовуються нові підходи навчання з перспективою на не інституційне, а прив'язане до біографії навчання. Вже не заперечується тенденція до інструменталізації пожиттєвого навчання, особливо його економічне підґрунтя.

Вище зазначені чинники спонукали **Е. Грубер** до введення поняття «освіта, що супроводжує людину впродовж життя» (*lebensbegleitende Bildung*) [8, с. 175].

Інший німецький учений **П. Альхейт** виокремлює два аспекти неперервної освіти впродовж життя. По-перше, він висвітлює сенс неперервної освіти з точки зору освітньої політики, спрямованої на соціальну організацію індивідуального і колективного навчання, враховуючи зміни, що відбуваються у виробничій та освітній сферах. По-друге, розглядає як педагогічну перспективу, яка характеризує умови й можливості біографічного навчання людини в рамках неформальної та інформальної освіти [5, с. 567–568].

На думку **У. Гартеншлегера** «навчання впродовж життя може стати інструментом, який допоможе нам сформувати відношення між ЄС і сусідніми країнами в конструктивному і плідному руслі, заснованому на то-тожньому сприйнятті європейських цінностей, а не тільки на певних угодах між урядами» [1, с. 7].

Пов'язуючи прагматизм з критичною теорією, **П. Фаультшиш** притримується поняття істини й описує науку як «форму життя» (*Lebensform*): «критично-прагматична концепція науки й освіти має завдання об'єднати в одному продуктивному спектрі всі три виміри: технічний, рефлексивний і практичний». Цю концепцію він описує як освіту, що «відбувається впродовж життя» (*lebensentfaltende Bildung*) [6, с. 143].

У цьому сенсі цікавими є умовиводи **З. Нольда**. Зокрема, у праці про наукове суспільство вчений акцентує увагу не стільки на поширенні наукових знань, скільки на «зміні їх значення й ставлення до знань» [9, 49]. З позицій конструктивізму знання можуть передаватися нелінійно, а самовідтворюватися у свідомості людини впродовж життя. Підкреслимо зауваження З. Нольда щодо суттєвої ознаки суспільства знань, яке він вбачає не лише у прирості знання, а й у прирості незнання, тому нині ключовим питанням педагогіки є компетентне й відповідальне управління цим процесом.

Для нас важливою вбачається точка зору **В. Ленца** про те, що місія освіти впродовж життя є подвійною: «Позиттєве навчання має два обличчя. З одного боку тим, хто навчається, натякають, що сама по собі освіта дає мало шансів на ринку праці (...), проте з іншого – надійні робочі місця у майбутньому можна буде отримати лише через пожиттєву освіту. Хіба це не шанс для неохочих до навчання?» [11, с. 209].

Отже, як зазначає **Вільгельм фон Гумбольдт**, освіта – це процес, який ніколи не завершується. Продовжена/подальша/пожиттєва/неперервна освіта, на його думку, – це безкінечне пізнання світу, під час якого відбувається розвиток особистості, оскільки людина здобуває освіту не тільки через накопичення знань, а й через досвід, шляхом безпосереднього використання набутих знань на практиці.

Водночас освіта може бути результатом/продуктом освітнього процесу (за **П'єром Бурдьє**, інкорпорованим культурним капіталом), наявність або відсутність якого тісно пов'язана з соціальним статусом. Таким чином, освіта виступає, з одного боку, передумовою для успішної участі в суспільних процесах, з іншого навпаки – завдяки інтенсивній участі й подоланню життєвих ситуацій людина прагне навчатися впродовж життя.

Філософсько-педагогічна ідея неперервності освіти має декілька змістових концептів. Зокрема, пролонговане засвоєння особистістю соціокультурного досвіду з використанням усіх ланок освітньої системи; дотримання принципів організації чинної системи освіти, освітньої політики, спрямованої на створення умов для навчання людини впродовж усього її життя; забезпечення логічного взаємозв'язку і наступності різних ланок освіти. Отже, постійне набуття нових знань, методик і технологій є безумовним чинником підтримки відповідної кваліфікації спеціалістів, що й обґрунтовує провідний принцип сучасної освіти – її неперервність, який визначає стратегічний орієнтир суспільного прогресу.

Законодавче забезпечення освіти дорослих

Принагідно підкреслимо, що законодавство освіти дорослих – це сукупність законів, виданих вищим органом державної влади, а також підзаконних нормативних актів, що визначають порядок і умови реалізації прав дорослих членів суспільства на освіту впродовж життя.

Предметом правового врегулювання освіти дорослих є дві основні сфери: 1) діяльність освітньої установи; 2) відношення між дорослою людиною, яка навчається, і установою, де вона працює (право на додаткову відпустку, сприятливий для навчання режим праці, визнання результатів навчання тощо).

Досвід зарубіжних країн переконливо свідчить, що для ефективної реалізації неперервної освіти й, зокрема освіти дорослих, має бути сформована законодавча база, що передбачає відповідальність держави, підприємців, територіальних громад і громадських організацій за підтримку професійного і особистісного розвитку громадян, визначає порядок фінансування цієї діяльності, атестаційні вимоги та ін. Більшість європейських країн мають закони й підзаконні акти щодо механізмів нормативно-правового врегулювання освіти дорослих, якими визначено її цілі, принципи й механізми державної підтримки, взаємодію між основними суб'єктами освітнього процесу, їхні права і обов'язки, способи координації між різними провайдерами освітніх послуг, а також принципи та схеми отримання коштів з бюджету. Наприклад, у Норвегії «Акт про освіту дорослих» набув чинності ще у 1976 р., у землях Німеччини теж діють відповідні закони. На пострадянському просторі Закон про освіту дорослих першою прийняла Естонія. Тобто, керуючись гамбурзьким символом, більшість країн Європи вже активно користуються цим потужним «ключем у XXI століття».

У окремих країнах законодавство у сфері освіти дорослих є надзвичайно потужним, розгалуженим. Наприклад, у Фінляндії прийнято 5 законів, що регулюють освіту дорослих у країні. З 1998 р. у країні діють Закон і Указ про професійне навчання дорослих та Закон і Указ про добровільну просвітницьку діяльність. У 2000 р. набув чинності Закон про матеріальну підтримку в системі навчання дорослих, а у 2010–2011 рр. було прийнято Закон про неформальну освіту дорослих. Надзвичайно важливим, на мою думку, є Закон і указ про професійну підготовку вчителів для дорослих, прийнятий урядом ще у 2003 р.

Данія також має сукупність законодавчих актів, якими врегульовується система освіти дорослих. Так, у 1985 р. набув чинності один із перших законів – «Закон про освіту робітників», що врегульовує освіту дорослих у країні.

Окрім цього, у країні є чинними Закон про освіту для дорослих іммігрантів, Закон про спеціальну освіту для дорослих, Закон про оплачувану відпустку для навчання, Закон про освіту для дорослих та подальше навчання. Декілька законів було розроблено урядом спеціально для матеріальної підтримки і заохочення дорослих до освіти і навчання, зокрема Закон про допомогу для освіти дорослих.

В Україні освіта дорослих здійснюється в законодавчих межах, визначених Основним законом, рамковим Законом України про освіту та іншими законами, які певною мірою стосуються освіти («Про загальну середню освіту», «Про позашкільну освіту», «Про професійно-технічну освіту», «Про вищу освіту», «Про наукову і науково-технічну діяльність»), та нормативно-правовими актами, що регламентують освіту працездатного зайнятого і незайнятого населення. У цих та інших законодавчих актах, прийнятих за останні десятиліття, декларуються й унормовуються ідеї, спрямовані на розвиток, самореалізацію особистості впродовж життя.

Останнім часом Україна здійснила важливі кроки у напрямі законодавчого забезпечення освіти дорослих. По-перше, у Законі про освіту (від 05.09.2017) було включено ст. 18 «Освіта дорослих» і по-друге, було прийнято рішення про необхідність підготовки окремого Закону України про освіту дорослих. У МОН України створено робочу групу, члени якої активно працюють над законопроектом.

Професіоналізація освіти дорослих

У резолюції Гамбурзької декларації «Порядок денний для майбутнього» наголошено, що ефективність функціонування системи освіти дорослих суттєво залежить від підготовки «добре інформованих, кваліфікованих, відданих своїй справі педагогів для дорослих». Проте нині статус педагога для дорослих є однією із «забутих ключових проблем», що чекає негайного вирішення [14]. За **М. Ноулзом**, першочерговим завданням світової педагогічної спільноти є «підготовка компетентних фахівців у сфері освіти дорослих (adulteducators), які здатні використовувати свої знання в умовах, що постійно змінюються, займатися постійним самовдосконаленням та самоосвітою впродовж життя». Відповідаючи на запитання хто є андрагог та у чому полягає його роль і місія, М. Ноулз зауважує, що у суспільстві дуже мало фахівців-професіоналів з освіти дорослих, саме тих, хто отримав спеціальну професійну підготовку з навчання дорослих і здійснив успішну кар'єру у цій сфері [10].

Обґрунтовуючи нагальність розвитку системи підготовки фахівців для освіти дорослих, наведемо думку **П. Джарвіса** щодо різноманітності професійних ролей, які виконують андрагоги у суспільстві. Зокрема це:

- викладачі педагогічних і андрагогічних дисциплін;
- викладачі вузькоспеціалізованого профілю (наприклад, з етики, психології, економіки), які окрім спеціальних предметних знань володіють андрагогічними знаннями й технологіями;
- спеціалісти-дослідники в галузі освіти дорослих;
- консультанти, методисти, експерти, організатори, тьютори, інспектори,
- соціальні працівники, працівники апарату управління і т. п. (в установах, організаціях, на підприємствах виробничої і соціальної сфери) [15].

Окрім того, поряд з формальною освітою сьогодні дедалі більшої актуальності набувають різні форми неформальної та позаформальної освіти дорослих. Так, на основі структурно-функціонального аналізу професійної діяльності фахівців-андрагогів, які працюють у системі неформальної освіти дорослих, білоруські вчені розробили рольову карту і функції спеціаліста-андрагога: *андрагог-експерт* (оцінює ситуації та рівні розвитку досвіду дорослих, дає рекомендації); *андрагог-консультант* (надає консультаційні послуги з індивідуального і організаційного розвитку); *інспектор* (оцінює динаміку індивідуально-особистісного розвитку дорослих); *андрагог-організатор* (регулює процес освітньо-професійної діяльності); *провайдер* (надає науково- та навчально-методичні й інформаційні ресурси); *андрагог-агент* по зв'язках (встановлює контакти, створює партнерські мережі); *радник* (здійснює підтримку професійних і ініціативних проектів); *андрагог-стимулювальник* (мотивує дорослих на особистісний і професійний розвиток, надає супровід в груповій динаміці і індивідуальній кар'єрі членів організації); *андрагог-генератор ідей* (інтелектуальний лідер, інноватор).

Отже, таке різноманіття типології кадрів системи освіти дорослих зумовлено їх професійною діяльністю у різних інституціональних установах та вимагає специфічних компетенцій, спрямованих на досягнення мети через виконання різноманітних завдань і функцій.

Зазначимо, що у європейських країнах проблемі підготовки відповідних фахівців давно приділяється велика увага. Слід додати, що ці країни мають давні традиції у підготовці педагогічного персоналу для освіти дорослих та вагомий напрацювання в цій галузі. Практично в усіх європейських вищих закладах освіти є відділи, відділення освіти дорослих (*Departments of Adult Education, Departments of Continuing Education, Departments of Further Education* та ін.) або факультети й кафедри андрагогіки (наприклад, в університетах Великої Британії, Німеччини, Польщі, Сербії, Словенії, Чехії, Угорщини та ін.). В уряді Великої Британії існує посада міністра з подальшої освіти, кваліфікацій і навчання впродовж життя (*Minister of State for Further education, Skills and Lifelong Learning*).

На Європейських освітніх теренах нині розгортається дискусія щодо найбільш раціональних шляхів розвитку системи підготовки й удосконалення педагогічного персоналу для роботи з дорослими. Йдеться як про теоретико-методологічний, законодавчий, так і технологічний рівень такої підготовки, спрямованої на формування і розвиток професійної компетентності андрагогів. У США цій проблемі також приділяється серйозна увага, зокрема ще у 1957 р. було створено Комісію професорів освіти дорослих (*Commission of Professors of Adult Education – CPAE*).

Високо оцінюючи здобутки науковців й педагогів-практиків у галузі освіти дорослих, зауважимо, що проблема підготовки педагогічного персоналу для роботи з дорослими ще не стала предметом окремого наукового вивчення. У вищих закладах освіти професійна підготовка педагогів-андрагогів системно не здійснюється, у закладах післядипломної педагогічної освіти освітні програми з розвитку андрагогічної компетентності не набули поширення. Фахівці, які надають освітні послуги дорослим в Україні, переважно не мають спеціальної андрагогічної підготовки. У кращому разі – це викладачі вищих

навчальних закладів, але, як правило, це особи, які мають педагогічну освіту, проте без відповідного професійного спрямування, або практики, які не мають спеціальної педагогічної освіти. Отже нагальним постає питання щодо створення професійної підготовки педагогічного персоналу для роботи з дорослими, а також перепідготовки й підвищення кваліфікації для фахівців-андрагогів різних напрямів і рівнів.

Наголосимо, що Міністерство соціальної політики, урахувавши світовий досвід реалізації освіти впродовж життя й зростання потреби в освіті дорослих, а також формування андрагогіки як наукового напрямку в системі педагогічного знання, підтримало пропозицію МОН щодо затребуваності нової професії (лист № 1/12-2537 від 13.03.2018), й до проекту Зміни № 8 до Класифікатора професій було внесено нову назву професії «андрагог» з кодом 2359.2 (професійне угруповання «Інші професіонали в галузі навчання»).

Отже, загалом йдеться про створення нової моделі освіти дорослої людини. Так, сучасна модель виходить із визнання дорослої людини як суб'єкта, безумовно здатного до освіти, проте реальне життя показує, що у дорослих мають місце дискретні освітні періоди, які виникають унаслідок впливу економічних, суспільних і політичних криз. Нова модель має не тільки передбачати сенс дорослих у системі освіти як апіорно універсальних суб'єктів з необмеженими здатностями, але й ураховувати кризи психічного, соціокультурного розвитку людини, яка відчуває та усвідомлює певні труднощі, що перешкоджають її освіті й розвитку. Адже через реальну соціокультурну ситуацію доросла людина на відміну від дитини, перебуває у несприятливих умовах (професійна зайнятість, соціальна відповідальність, перенавантаження, низький рівень винагороди за роботу, постійна стресогенність), що створює необхідність збереження фізичного, психічного і соціального здоров'я дорослої людини. Нова модель освіти дорослих має також передбачати адекватні і варіативні умови для участі в процесах неперервної освіти, набуття нових загальних і професійних знань, цінностей і компетентностей, які сприятимуть універсалізації дорослої людини в сучасних соціокультурних умовах, а також формуванню світоглядних прагнень, активізації її участі в розвитку інститутів суспільства.

Таким чином, система освіти дорослих є об'єктивним процесом, що сприяє розвитку громадянського суспільства. Шлях суспільної модернізації, який обрала Україна, передбачає пошук і інтенсивне залучення нових ресурсів, зокрема такого, як безперервна освіта дорослих.

Чому?

1. Освіта дорослих, як одна із найбільш важливих підсистем соціальної сфери держави, є ресурсом, винятковість якого визначається ефективністю, відносно низькою собівартістю, здатністю гнучко і оперативно реагувати на мінливий попит на ринку праці.

2. В умовах активної трансформації сучасного суспільства на освіту дорослих покладаються важливі завдання, провідними з яких є: а) соціалізація особистості, яка триває впродовж усього життя; б) соціальна адаптація дорослих до нових реалій життя; в) вирівнювання соціальних шансів та зменшення суспільної нерівності.

3. Освіта дорослих забезпечує набуття знань, умінь і навичок з метою особистісного розвитку та професійного

зростання, підвищує індивідуальну професійну компетентність, професійну кваліфікацію, можливості працевлаштування на ринку праці.

4. Освіта дорослих координує соціальну і просторову мобільність, підвищує культурний рівень, розвиває творчі сили і самостійність особистості. Це особливо важливо в умовах трансформацій, що відбуваються в Україні, коли у період реформ з виробництва, на жаль, часто виключаються активні, динамічні і високоосвічені кадри, гостро стоять проблеми маргіналізації суспільства.

5. У процесі переходу до ринкової економіки освіта дорослих поступово перетворюється із особистою у державну справу, оскільки саме ринкова економіка вимагає принципово нових професій, знань, навичок і вмій у процесі реформування державного, регіонального і муніципального управління, виробництва, менеджменту, маркетингу, фінансів, обліку, аудиту та ін. При цьому поняття «конкурентоспроможність» вживається як до фахівця, так і до освітньої послуги.

6. Відбувається демократизація та диверсифікація системи освіти дорослих. Головними спонукальними мотивами щодо навчання впродовж життя стають підтвердження вже існуючого професійного статусу, набуття спеціальних знань, розширення кола знайомств і ділових зв'язків.

7. Андрагогічна модель освіти має ряд переваг, зокрема позитивні мотиваційно-технологічні аспекти, створює широкі можливості для успішної навчальної діяльності, відіграє важливу роль у розвитку особистісних якостей і ціннісних орієнтацій, оскільки враховує психологічні, фізіологічні особливості, соціальний та професійний досвід дорослих людей.

Висновок

В умовах структурної перебудови економіки й активного переходу України на ринкові умови дедалі більшої актуальності набуває формування здатності і готовності населення нашої країни адаптуватися до нових і несподіваних ситуацій. Царина освіти дорослих має враховувати специфіку українського менталітету, яка є даністю, сформованою упродовж тривалого розвитку вітчизняної історії і культури, та сучасний світовий досвід. Передусім це пов'язуємо зі світовими соціально-економічними процесами інтеграції, інформатизації, збільшенням активного віку людини, міжкультурною взаємодією, зрослими міграційними процесами, збільшенням ролі людського капіталу, що загалом спонукають інтенсивний, випереджувальний розвиток системи освіти дорослих. ■

Література

1. Европейское образование взрослых за пределами ЕС. К.: Энергия, 2010. – 214 с.
2. Неперервна професійна освіта: проблеми, пошуки, перспективи: Монографія. К.: Випол, 2000. – 636с.
3. Образование: Сокрытое сокровище. – Издательство ЮНЕСКО, 1996. – 31 с.
4. Обучение взрослых: учиться никогда не поздно. Электронный ресурс. Режим доступа: <<http://www.google.com.ua/url?sa=t&source=web&cd=1&ved=0C>>.
5. Alheit P. Dausien B. Bildungsprozesse über die Lebensspanne und lebenslanges Lernen. Tippelt R (Hg.): Handbuch Bildungsforschung. Opladen, 2002. – S. 569–589.
6. Faulstich P. Weiterbildung. Begründende lebensenthaltende Bildung. München/Wien : Oldenburg, 2003.
7. Filipovic D. Permanent Education and Reform of the Educational System in Yugoslavia. Convergence. – 1968. – № 4. – P.3–8.
8. Gruber E. (Hrsg.) Theorie und Forschung. MAGAZIN Erwachsenenbildung at 7/8, 2009. – 232 S.
9. Houle C. The inquiring mind . University of Wisconsin Press, 1961. – 187 p.
10. Knowles M.S. Towards a Model of Lifelong Education. New York, 1972. 302 p.
11. Lenz W. Menschenbildner unterwegs. Mobil und flexibel. Ergebnis eines Jahrhunderts Erwachsenenbildung? München, 2001. – S. 199–214.
12. Nolda S. Einführung in die Theorie der Erwachsenenbildung. Darmstadt, 2008.
13. Shukla P. Life long Education. New Delhi, 1971. – 83 p.
14. The Hamburg Declaration. The Agenda for the Future. Hamburg: UNESCO, 1997. P. 13.
15. Jarvis P. Sociological perspectives on lifelong education and lifelong learning. Athens, Georgia, 1986. – 196 p.

Євген Прокопов. Жертвам за віру. Архітектор Нестор Попович. 1988 (відновлено у 2019).
Граніт, бронза. В. 2,5 м. Київ. Фото Людмили Лисенко

Євген Прокопов

український скульптор,
член Національної спілки художників України,
заслужений художник України

24 серпня 2019 року в День 28-ї річниці Незалежності України біля Трапезного храму Свято-Михайлівського Золотоверхого монастиря відбулося урочисте відкриття та освячення відновленого пам'ятника «Жертвам за віру». Український скульптор **Євген Прокопов** та американський архітектор **Нестор Попович** відчували в цей день особливу радість. Адже врешті решт відбулася довгоочікувана ними подія. До життя у публічному просторі повернувся визначний твір, що мав непросту долю. І цю долю він розділив із святим місцем, життя якого також було відновлено – у 1998 році. На високому п'єдесталі під скульптурою можна прочитати пояснення: «Жертвам за віру. Встановлено у 1988 на честь 1000-ліття хрещення Київської Русі. Архітектор Нестор Попович, скульптор Євген Прокопов, благоустрій Борис Романюк». А з правого боку доповнення: «Пам'ятник реставровано у 2019 році за сприянням скульптора Анатолія Куца та очільника Валерія Шевелюка».

Ця визначна подія в культурному житті Києва надихнула мене звернутися до творчої біографії нашого сучасника, киянина з академічною освітою скульптурного факультету Київського державного художнього інституту, КДХІ, 1969–75, майстерня **В.З. Бородея** (тепер – Національна академія образотворчого мистецтва і архітектури).

Нині Є. Прокопов проживає у Флориді (США) і активно працює як художник скульптор. А в далекому 1988 році він був керівником Першого міжнародного скульптурного симпозиуму в Києві, присвяченого 1000-літтю хрещення Київської Русі і вирішив поставити свою коліноукліну фігуру, що волає до небес, розкинувши руки, на території знищеного за радянських часів собору. Автор отримав премію, а зароблені 3000 рублів віддав за литво бронзового хреста. Діагональний хрест над фігурою віддалено нагадує образ картини **Сальвадора Далі** «Христос св. Іоанна на хресті» (1951), яка, за словами Прокопова, надихнула його на несподіване композиційне вирішення. Сьогодні відновлена композиція знаходиться на території Михайлівського

ЄВАНГЕЛІЄ від скульптора Євгена Прокопова

собору, а решта скульптур прикрашає оновлений у 2018 році парк на Володимирській гірці в Києві.

Мені пощастило спілкуватися з Євгеном і писати про його творчість у професійних журналах, персональних каталогах республіканських та міжнародних виставок починаючи з 1990-х років. Він завжди був людиною відвертою, емоційною, парадоксально мислячою. Художник гостро переживав часи заборон у мистецтві і вже на початку 1980-х років активно звертався до трагічних тем. Незабутньою для мене залишається його фраза під час однієї з розмов: «Ми задовго до Чорнобиля носили його в собі!» Абсолютно вибухово у виставкових залах сприймалися «Присвята Модільяні», що нагадувала про самогубство улюбленої дружини художника **Жанни Ебютерн**, «Поет і муза» (обидві – 1985), в якій автор намагався передати відчай Творця.

Можливо, вперше євангельська тема болісно пролунала в двофігурній композиції «Благовіщення (Передчуття)» (1990). Закований в обладунки вісник – поруч з постаттю оголеної вагітної жінки. Безжалісне протистояння цивілізованого варварства і беззахисного материнства! Здається, що в роботі виражено передчуття майбутніх трагедій людства... Вражаючий лаконізм образ материнського плачу над тілом сина Христа у численних дерев'яних «П'єтах», що скульптор побачив в колекції Олеського замку, що під Львовом, надихнув на створення сучасної кам'яної «П'єти» на Тернопільському симпозиумі у тому ж 1990 році.

Крім активної участі в українських симпозиумах в кінці 1980-х – поч. 1990-х рр. Євген Прокопов створює для Києва дві визначні монументальні роботи. Обидві пов'язані з героями античних міфів, які прийняли страждання за долю людства. І в цьому вони були попередниками **Христа**. Бронзова фігура «Прометей» **Шевченка** неначе злігала в інтер'єрі Національного музею Тараса Шевченка. Після реконструкції роботу було перенесено на вулицю і встановлено у ніші на фасаді будівлі. Другим несподіваним задумом, що починався ще зі станкової роботи «Атланти» 1983 року, став

Різдво. 2007. Бронза, патина, скло, призми.
В. 78 см. Національний художній музей України,
Київ

**Кришталевий простір. 1995. Скло, бронза,
позолота. В. 65 см. Музейний центр
біблійного мистецтва у Далласі, Техас, США**

Тайна вечере. 1992. Бронза, патина. В. 33 см.
Церква Naialse в Одесі,
Данія

пам'ятник студентам і викладачам Київського державного університету у вигляді чотирьох фігур, що з великим зусиллям тримають величезний куб. Він символізує значення науки у пізнанні Всесвіту. Його встановлено у 1989 році біля корпусу фізичного факультету напроти колишньої ВДНГ. Євген і досі переконаний, що це один із найкращих його монументальних творів.

Після успіху київського симпозиуму 1988 року Прокопов отримав запрошення взяти участь у міжнародному скульптурному симпозиумі в Східному Берліні. Двометрова композиція з використанням мотиву хреста в кубічній формі під назвою «Єдність віри» (1989) була встановлена на подвір'ї Лютеранської церкви 14 століття в місті Рейнхардсдорф (Reinhardtsdorf) і стала символом об'єднання Німеччини після падіння Берлінського муру. З цієї роботи фактично починається зарубіжний період у творчості майстра, що триває і по сьогодні.

Складність і драматичність життя людини знову і знову повертає його до переживання християнської історії. Відчуття причетності до неї привела художника у 2005 році на землю Ізраїля. Це була подорож до прадавніх витоків християнства. Мандрував пустелею, спілкувався з арабами. Глибоке враження залишили храми. «Зайшов через маленькі двері до церкви Різдва Христового у Віфлеємі – і переді мною розчинився цілий всесвіт!» – пригадує майстер. Бажання відтворити традиційні образи найсучаснішою мовою стало невідступним. У 2007 році на персональній виставці Євгена Прокопова у Києві ми вперше побачили два голографічних екрани: за допомогою складних технологій скульптор намагається відтворити події давнини і сьогодення, використовуючи образи картин старих майстрів, власні фотографії й скульптури. Прозорий екран наче магічне дзеркало відбиває події, що трапилися в одному місці протягом двох тисяч років: народження Христа, нескінченне паломництво християн і жахлива руйнівна сучасна війна з вибухами, смертю і ненавистю поміж людьми. Яким недосконалим залишається світ після жертвовної смерті Христа!? Обидві роботи автор подарував Національному художньому музею України.

Відтворюючи і переживаючи євангельські образи, Євген Прокопов залишається світським художником. Він завжди у пошуку сучасної краси, виразності і лаконічності скульптурної мови, чистоти контурів, бездоганної завер-

шеності композиції. (До речі, цими якостями відзначений і сайт художника – prokopenko.org). Директор скульптурного комбінату, де проходило відновлення композиції «Жертвам за віру» **Валерій Шевелюк** щиро відзначив: «Євген вміє працювати смачно!» Але головним для скульптора професіонала залишається «спілкування» з гуманістичними традиціями світової культури.

У доробку майстра монументальні й меморіальні твори, відзначені численними персональними виставками в Європі та Америці, монументальними і меморіальними творами. Серед останніх робіт треба назвати пам'ятник патріарху, кардиналу **Йосипу Сліпому**, встановленому біля собору Володимира і Ольги в Чикаго (2009, бронза, граніт), і неймовірно ошатний і величний Хрест висотою 8 метрів (з нержавіючої сталі, скла і граніту) пам'яті Небесної сотні, що встановлений біля української церкви св. Андрія в м. Блумінгдал (Bloomington), шт. Іллінойс у США.

Життя за кордоном не змінило базових цінностей майстра, його ставлення до життя і професії. В інтерв'ю під час експонування виставки «Art емігранти» в Музеї сучасного образотворчого мистецтва в Києві в 2008 році він сказав: «... найсильніший вплив на мене мали не вчителі і колеги, а книжки із сучасного мистецтва і музеї. Всі мої особисті знання почерпнуті саме звідси /... / Тому моє світовідчуття не змінилося кардинально. Я завжди намагався зберегти самобутність у творчості, намагаюся робити це і тепер. Моя творчість не залежить від стихії ринку, шкіл і напрямів. Я розвиваюся самостійно – так, як мені цікаво. Різниця лише в тому, що в США я отримав практично безмежні можливості в освоєнні нових матеріалів і технік, тому працювати тут набагато цікавіше, ніж в Україні». Але художник продовжує відчувати себе українцем, підтримувати стосунки зі своїми друзями, колегами.

Євген Прокопов плекає надію відновити інші свої скульптури, які створив у Києві під час симпозиумів на Подолі. У 1992 році він вирізбив з вапняку фігури Богородиці «Покрова», а в 1993 році – «Вознесіння». Художник має намір встановити ці роботи на території Києво-Могилянської академії. Побажаємо нашому невтомному талановитому землякові наснаги і здійснення творчих планів. ■

Людмила Лисенко

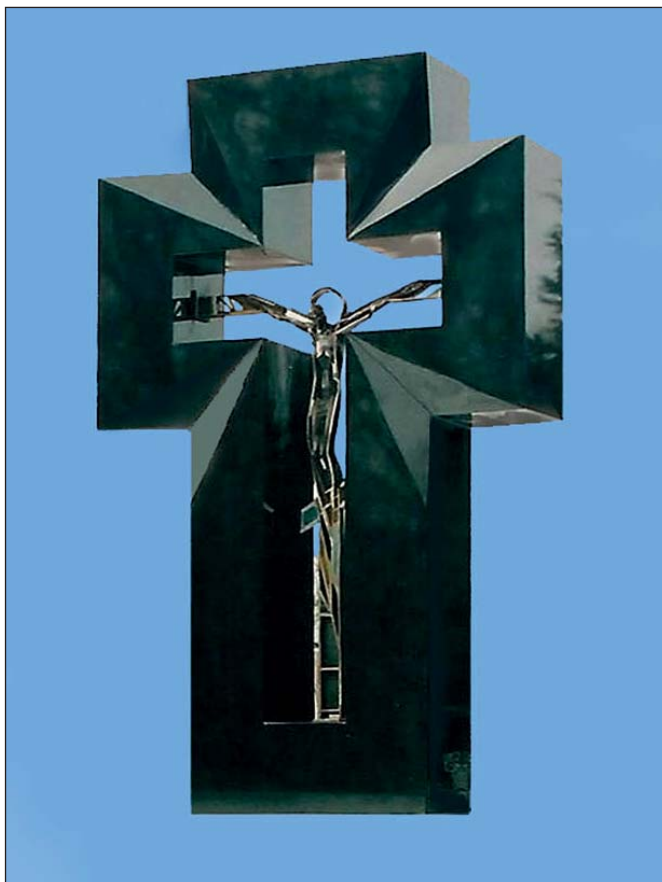
кандидат мистецтвознавства, доцент Національної академії образотворчого мистецтва і архітектури

Євген Прокопов. П'єта. 1990. Вапняк. В. 2,5 м. Тернопіль

Євген Прокопов. Покрова. 1992. Вапняк. В. 2,5 м. Київ

Євген Прокопов. "Речення". 2007.
Бронза, граніт, год 2,2 фута (2,2 м).
Меморіальний парк Св. Миколая, Чикаго, Іллінойс, США

Євген Прокопов. Пам'ятник студентам та викладачам Київського державного університету імені Тараса Шевченка. 1989. Бронза. В. 6 м.
Київ

Євген Прокопов. Пам'ятник Небесній сотні. Архітектор Орест Бараник. 2015. Нержавіюча сталь, скло, граніт. В. 8 м.
Українська церква св. Андрія. Блумінгдал, штат Іллінойс, США